

A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK ELSŐ ÉVEI MAGYARORSZÁGON*

1, A dualizmus rendszerének fő vonásai

Lenin a nemzetek önrendelkezési jogáról írt művében kifejti, hogy »Nyugat-Európa kontinentális részén a burzsoá-demokratikus forradalmak korszaka eléggé pontosan meghatározott időszakot ölel fel, körülbelül 1789-től 1871-ig. Éppen ez a korszak volt a nemzeti mozgalmaknak és a nemzeti államok kialakulásának a korszaka.« Ausztriában pedig — s itt Ausztrián az egész Osztrák-Magyar Monarchia, tehát Magyarország is értendő — »a burzsoá-demokratikus forradalom 1848-cal kezdődött és 1867-tel végződött.«**

Az előző fejezetekben elmondottak rávilágítottak arra, hogy az 1848—49-i forradalom és szabadságharc vereségével nem zárultak le a burzsoá-nemzeti mozgalmak Magyarországon; az abszolutizmus idején folytatódott a küzdelem a magyar nemzeti függetlenségért, továbbfolyt a parasztság harca a földért, folytatódott a nemzetiségek mozgalmi nemzeti követeléseikért; továbbra is a történelem napirendjén maradtak a befejezetlen, levett polgári forradalom főkérdései: a nemzeti függetlenség kérdése, az agrárkérdés, a nemzetiségi kérdés. A polgári forradalom korszakát csak az 1867-i kiegyezés zárta le hazánkban.

A kiegyezés a magyar nagy- és középbirtokos-osztály — valamint az általuk képviselt burzsoázia — megegyezése volt az osztrák nagytőkével és nagybirtokkal, ill. a Habsburg-házzal. Ezek az osztályok azért egyeztek meg egymással, ill. a dinasztíával, mert — ellentéteik dacára — szükségképpen összetalálkoztak abban a törekvésükben, hogy véget vessenek a néptömegek demokratikus mozgalmainak és megakadályozzák a polgári forradalom végigvitelét; hogy gátat emeljenek a birodalom területén élő többi — túlnyomóan szláv — nemzet felszabadulásának és biztosítsák azok felett elnyomó uralmukat; hogy kedvezőbb feltételeket teremtsenek maguknak a tőkés gazdálkodáshoz és előmozdítsák a kapitalizmus kiterjesztését. Azokat a kérdéseket tehát, amelyeket a forradalom »alulról«, a néptömegek erejével akart megoldani, most a kiegyezés »felülről«, a néptömegek ellen, az uralkodó osztályok kompromisszumával »oldotta meg«.

Miben állt ez a kompromisszum; hogyan »oldotta meg« a kiegyezés a polgári forradalom kérdéseit?

A magyar nemzeti függetlenség kérdését, amelyet a forradalom a Habsburg-birodalommal való szembefordulás, az elszakadás útján akart megoldani, a kiegyezés a Habsburg-birodalmon belül, azzal összefogva, azt megerősítve »oldotta meg«. A magyar uralkodó osztályok ilyenformán lemondtak a magyar

* Az itt közölt tanulmány részlet az egyetemi tankönyvnek az 1849—1918 közötti időszak történetét tárgyaló kötetéből. — A kiegyezés létrejöttét, a vonatkozó törvények tartalmát a tankönyv megelőző fejezete ismerteti.

** Lenin Magyarországról. Szikra, 1954. 16—17. l.

szuverénítás jókora darabjáról, áruba bocsátották a nemzeti függetlenség nagy részét: lehetővé tették az osztrák uralkodó osztályok számára, hogy a gyarmati elnyomás lényeges elemeit továbbra is fenntartsák Magyarországon; hazánkat félgyarmati függő helyzetben tartásuk a kiegyezés által megszilárdított Habsburg-monarchián belül. Ezt mutatják azok az ismert tények, hogy Magyarországnak Ausztriával közös maradt a külügye, hadügye és az ezekre vonatkozó pénzügye; hogy Magyarország a Habsburg-birodalom régi államadósságainak egy részét — bár azok »szorosan jogilag« nem terhelték — »méltányosság alapján, politikai tekintetből« magára vállalta; hogy Magyarország Ausztriával — »az érdekeknek kölcsönös érintkezései« miatt — vám- és kereskedelmi szövetséget kötött, vagyis lemondott az önálló vámterületről és valutáról. Ezt a mélységesen reakciós »megoldást« hozta 1867 a nemzeti kérdésben 1848—49-hez képest.

Ugyanakkor az abszolutizmus rendszeréhez képest, a gyarmati helyzethez képest a kiegyezés mégis bizonyos előrelépést jelentett a magyar nemzeti kérdésben. A kiegyezés kompromisszum volt Bécs, a Habsburg-dinasztia részéről is: engedmény a Gesamtmonarchie eszméjéből, a teljes nemzeti elnyomásból, — engedmény, amelyet nehéz áldozatnak érzett az udvar, az uralkodó. A kiegyezés azzal, hogy a monarchiát új alapon szervezte át s a teljes központosítás helyett két központú, »dualista« rendszert teremtett, a magyar uralkodó osztályoknak jelentős részt juttatott a hatalomból, lehetővé tette számukra, hogy — persze a Habsburg-monarchia keretei és korlátai között — létrehozzák a magyarországi parlamentáris berendezkedést, kiépítsék a maguk államszervezetét és ezáltal jóval kedvezőbb helyzetbe kerüljenek a kapitalista gazdálkodás szempontjából. A kiegyezés ugyanakkor a haladó társadalmi erők, a munkásosztály fejlődéséhez és szervezkedéséhez is — bármilyen korlátozott, de némiképp — tágabb lehetőséget nyújtott, mint a megelőző abszolutisztikus rendszer. Viszonylagos pozitívumnak kell tekinteni mind ezt azért is, mert a nemzeti kérdésnek a Habsburg-monarchián belül való »megoldása« — bár csonkán és felemásan — mégis csak biztosított valamit a magyar nemzeti függetlenségéből, amelyet pedig — mint Lenin rámutat, a cári Oroszországra és a kialakuló császári Németországra utalva — »... kapzsibb és erősebb szomszédok teljesen eltiporhatnának«.*

Az agrárkérdést, amelynek megoldását a forradalom a jobbágyfelszabadítással kezdte meg és a parasztság földosztással akarta befejezni, a kiegyezés mélységesen antidemokratikus módon: a néptömegek ellenére, a paraszti törekvések kismimizésével »oldotta meg«. A nemzeti kérdés felemás és csonka »megoldása« és az agrárkérdés antidemokratikus »megoldása« között szükségszerű összefüggés állt fenn. A magyar uralkodó osztályok jelentős részben éppen azért egyeztek meg Béccsel, mondtak le a nemzeti függetlenség jókora darabjáról, hogy a megszilárduló Habsburg-monarchia erőszakszervezetében biztos támaszt leljenek a néptömegek mozgalmáival szemben, az agrárkérdés demokratikus megoldásának meggátolására, a dolgozó nép fékentartására; jelentős részben éppen azért fogadták el a félgyarmati függő helyzetet, mert ez lehetővé tette számukra, hogy fenntartsák a feudális rendszer lényeges maradványait. A Béccsel való paktum birtokában az 1867-es kormányzat nemcsak hogy nem fejlesztette tovább a 48-as jobbágyfelszaba-

* I. m. 18. l.

dítást, hanem sok tekintetben *visszafejlesztette* 1848—49 vívmányait; megőrizte, sőt megszilárdította a feudális maradványokat, mindenekelött a nagybirtokrendszert, a nagybirtokos-osztály vezető szerepét a kapitalista Magyarország gazdasági és politikai életében.

A nemzetiségi kérdést, amelynek megoldását a forradalom — ha késve és következetlenül is — 1849-ben mégis demokratikus irányba terelte, a kiegyezés ugyancsak ízig-vérig reakciós, antidemokratikus módon oldotta meg: úgy, hogy visszaállította a magyar uralkodó osztályok elnyomó uralmát az ország lakosságának többségét tévő nemzetiségek felett. A kiegyezés a monarchia nemzetiségeit Ausztriában az osztrák (osztrák-német), Magyarországon a magyar uralkodó osztályok elnyomásának szolgáltatta ki. A kiegyezés lényegét a nemzetiségi kérdés szempontjából Sztálin a következőképpen világítja meg: »Van a nemzetek kormányzásának egy régi, különleges rendszere, amely abban áll, hogy a burzsoá hatalom egyes nemzetiségeket magához édesget, kiváltságokkal ruház fel, más nemzeteket pedig lealacsonyít, nem akar velük bajlódni. Ily módon azzal, hogy az egyik nemzetiséget magához édesgeti, e nemzetiség segítségével elnyomja a többit. Így kormányoztak például Ausztriában. Mindenki emlékszik Beust osztrák miniszter kijelentésére, aki magához hívatta a magyar minisztert és ezt mondotta: 'Te kormányozd a te hordáidat, én meg majd elbánok az enyéimmal'. Azaz te csak nyomd és szorítsd a magyarországi nemzetiségeidet, én pedig majd megszorítom ausztriai nemzetiségeimet. Te meg én — mi kiváltságos nemzet vagyunk, a többit el kell nyomni... Ez a különleges, tisztán osztrák rendszer, amely abban áll, hogy kiválasztanak és kiváltságokkal ruháznak fel egyes nemzetiségeket, hogy azután elbánhassanak a többivel...«*

Nem véletlen, hogy Sztálin a kiegyezésnek éppen *ezt* az oldalát emeli ki: a nemzetiségi kérdésnek illetően »elintézése« az egész »kiegyezési műnek« alapvető mozzanata volt, amely ugyancsak szoros kapcsolatban állt a nemzeti kérdésben, valamint az agrárkérdésben elfoglalt 67-es állásponttal. A magyar uralkodó osztályok nemcsak a magyar dolgozó nép ellen kerestek támaszt a Habsburg-hatalomban, törekedtek a monarchia hatalmi állásának megszilárdítására, hanem a nemzetiségek szabadságtörekvései ellen, a szláv nemzetek felszabadító mozgalmai ellen is. A magyar uralkodó osztályok nemcsak a feudális maradványok fenntartása érdekében mondtak le a nemzeti függetlenség jó részéről, hanem a nemzetiségi elnyomás fenntartása, ill. visszaállítása érdekében is; sőt: elsősorban éppen azért vállalták a függő helyzetet Ausztriával szemben, hogy biztosítsák az uralkodó helyzetet a nemzetiségekkel szemben. Erre a kortársak is rámutattak. »A magyar nemzetnek államférfiúi színvonalon álló vezeterei nagyon jól tudták, hogy nekik csak az osztrák koronával való barátságos szövetségben sikerülhet megőrizni a túlsúlyt és az uralmat a Magyarországon élő szlávok fölött« — írta a porosz követ Bismarcknak közvetlenül a kiegyezés után. »A dualismus Ausztriával és a közös ügyek elfogadása... a magyar elem conservatív, reactionarius és színleg liberális részének az osztrák-németek szabadságot utáló részéveli szövetségét jelenti a többi nemzetiségek és népfajok elnyomására« — leplezte le Kossuth ugyanebben az időben a kiegyezés igazi tartalmát. — A feudális maradványok fenntartása és a nemzetiségi elnyomás fenntartása szintén szorosan összefüggött. A nemzetiségi parasztság főtörekvése természetesen

* Sztálin Művei. 5. köt. Szikra, 1951. 274—275. 1.

ugyancsak földosztásra, az agrárkérdés demokratikus megoldására irányult; a parasztmozgalmak jelentős részben éppen a nemzetiségi területeken robbantak ki; a feudális nagybirtokrendszer nagyrészt éppen a nemzetiségi tömegek kizsákmányolásán nyugodott.

Mindezek szerint az a »megoldás«, amelyet 1867 hozott a polgári forradalom főkérdéseiben, mélységesen antidemokratikus, reakciós volt: a nemzeti függetlenség kérdését a magyar szuverénítás jókora darabjáról való lemondás árán »oldotta meg«; az agrárkérdést és a nemzetiségi kérdést a magyar nép és a nemzetiségek kisémmizésével »oldotta meg«, azaz voltaképpen — megoldatlanul hagyta. Félgyarmati függés Ausztriától, súlyos feudális maradványok az ország gazdasági és politikai életében, a magyar »szupremácia« kiméretlen érvényesítése a nemzetiségekkel szemben: ez a három — egymással szorosán összefüggő — vonás teszi ki az 1867-ben életbelépett dualista rendszer lényegét. Az 1867-i kiegyezés tehát *nem* a befejezetlen, levert 1848—49-i forradalom folytatását és *befejezését* jelentette, hanem éppen ellenkezőleg: a forradalom végigvitelének megakadályozását, a polgári forradalom korszakának a forradalom befejezése nélkül való *lezárását*.

Ez utóbbit: a polgári forradalom korszakának *lezárását* — 1867 valóban végrehajtotta. Végrehajtotta pedig nemcsak azért, mert erős gátakat emelt a néptömegek mozgalmai és a nemzetiségek szabadságtörekvései ellen, hanem azért is, mert a magyar nemzeti függetlenség kérdésének »megoldásával« az ország polgári fejlődése biztosításának egyik döntő kérdését oldotta — valamennyire — meg, a tőkés fejlődés egyik döntő szükségletét elégitette — úgy, ahogy — ki; s ezáltal lehetővé tette — bár a feudális maradványok és a félgyarmati függés korlátai között, nagyon előnytelen és gyötrelmes úton — a kapitalizmus viszonylagos fellendülését a soknemzetiségű Magyarországon. Ilyen körülmények között a polgári forradalom feladatainak *forradalmi* megoldása évtizedekre lekerült a történelem napirendjéről. Közrejátszott ebben a nemzetközi helyzet: az a tény, hogy nyugaton a polgári forradalmak már lezajlottak (a kelet pedig még nem érett meg rájuk), s így néhány évvel később, 1871 után — mint Lenin rámutatott — egész Európa fejlődésének »békése«, forradalommentes korszakába lépett.*

Persze az 1867-i kiegyezést követő évtizedek még annyira sem voltak »békések«, annyira sem voltak »zavartalanok« Magyarországon, mint Európa számos országában. A bekövetkező tőkés fejlődésre kitörölhetetlenül rányomta bélyegét az a körülmény, hogy a kiegyezéssel, a polgári forradalom korszakának »felülről«, a forradalom befejezése nélkül történt lezárásával vette kezdetét; hogy hazánk a polgári forradalom felemásan megoldott, ill. megoldatlan kérdéseivel lépett történelmének következő korszakába. »A magyar kapitalizmus 1867 után elinduló 'békés fejlődése' kezdettől fogva alá volt aknázva a földkérdés, az osztrák-magyar dualizmus, a magyarság és a nemzetiségek viszonyának robbanóanyagával.«

A burzsoázia és a proletariátus ellentéte, amely a kapitalizmus fejlődése folytán mindjobban előtérbe került Magyarország társadalmában, szorosán összekapcsolódott a polgári forradalom befejezetlenségéből fakadó sokrétű ellentétekkel.

*

* Vö. Lenin: Marx, Engels, marxizmus. Moszkva. 1947. 66. l.

1848 öröksége tehát elsikkadt a magyar uralkodó osztályok kezén : 1867, 1848 örökségének »felülről« való végrehajtása, a forradalom demokratikus hagyományának megtagadását jelentette.

A Béccsel paktáló magyar uralkodó osztályok szerették volna ezt el-leplezni, szerették volna magukat 1848 valóságos örökösének feltüntetni. Hogy mi volt ezzel a céljuk, nyilvánvaló : elpalástolni a nemzeti és népi érdekek elárulását, — megteveszteni és uszályukba fogni a 48-ért lelkesedő, a forradalom demokratikus hagyományához ragaszkodó népi tömegeket. Ugyanezt a célt követte a magyar polgári történetírás is. »1867-iki alkotmányunk lényegileg ugyanaz, mint amely volt az 1848-iki, s amennyiben az 1848-iki alkotmányt össze kellett egyeztetni az új viszonyokkal, ez 1848-nak éppen nem vált hátrányára« — írja Beksics. »... szemben az 1848-iki törvényekkel, ... az 1867-iki kiegyezési törvény hatalmas előrehaladást mutat« — megy még tovább ezen az úton Wertheimer. »67 nem egyéb tehát, mint gyakorlatilag lehetővé tett, végrehajtható 48« — állapítja meg végül Szeffü.

De ezekkel a tényeket meghamisító, a valóságot visszájára fordító állításokkal, »értékelésekkel« nem lehetett leküzdeni, a nép tudatából kiírtani azt az igazságot, amelyet Kossuth Lajos hirdetett : »... a közösügi egyezkedés ... nemcsak hogy nem visszaállítása, s még csak nem is módosítása az 1848-diki alkotmánynak, hanem annak egyenes negatiója ...« »... ezen irány (ti. 1867 iránya) kerek megtagadása, merő visszafordítása a 48-dikinak, ... lényege merő megsemmisítése a 48-diki törvényhozás lényegének ...«

A magyar nép kitartott az »1848-diki irány« mellett. Szemben az uralkodó osztályokkal, amelyek 1867-tel megtagadták 1848-at, a dolgozó nép 1867 ellenében a 48-as örökség hűségese hordozója volt és maradt.*

2. Az osztályerők csoportosulása és a pártalakulás Magyarországon a kiegyezés után

A kiegyezés osztrák-magyar viszonylatban általában az osztrák és a magyar uralkodó osztályok érdekközösségén, de különösen az osztrák nagytőke és a magyar nagybirtok érdekközösségén alapult ; magyar viszonylatban pedig általában a magyar uralkodó (ill. kizsákmányoló) osztályok érdekközösségén, de különösen a magyar nagybirtok és — az osztrák nagytőkétől és magyar nagybirtoktól szoros függésben kialakuló — magyar nagytőke (döntően kereskedelmi és banktőke) érdekközösségén alapult, ezeknek az osztályoknak a szövetségét fejezte ki. A magyar nagybirtok és nagytőke tehát a Deák-párthoz, ill. az Andrássy-kormányhoz csatlakozott, amely a kiegyezéssel létrejött »közjogi alap« fenntartását, a dualizmus rendszerének megszilárdítását, a nagybirtok és nagytőke politikai és gazdasági vezető szerepének biztosítását tűzte ki céljául. A Deák-párt országgyűlési képviselői között ott találjuk a különböző grófi és bárói családok tagjait ; az Andrássy-kormány pedig személyi összetételében is kifejezte a nagybirtok hegemoniáját a 67-es Magyarországon.

* A tankönyv következő — itt nem közölt — szakasza a Monarchia nemzetközi helyzetét és Ausztria belpolitikai helyzetét tárgyalja a kiegyezés után.

Sokatmondó már maga az a tény, hogy nem a többségi párt vezére, a középbirtokos Deák Ferenc lett a miniszterelnök, hanem a nagybirtokos arisztokrata gróf Andrássy Gyula. Andrássy jellegzetes pályafutás után került a miniszterelnöki székbe. 1848—49-ben részt vett a szabadságharcban, majd a magyar kormány konstantinápolyi követe volt; de amikor 1851-ben távollétében halálra ítélték, már gyökeresen szakított addigi politikai álláspontjával: családjától kapott dús pénzküldeményekkel kényelmessé tett londoni és párizsi »emigrációjában« élesen szembefordult a Kossuth-emigráció politikájával és az Ausztriával való megegyezés szükségéről cikkezett. Ezt a vonalat vitte tovább otthon — miután 1857-ben hozzátartozói amnesztiát eszközöltek ki számára —, utóbb a kiegyezési tárgyalásoknak Deák mellett fő részeseként; ahol — mint a polgári történetírás is rámutat — »egyéniileg hajlandó volna az opportunitási szempontoknak Deáknál nagyobb teret engedni«. Így vált a lojális és teljesen »udvarképes« gróf a miniszterelnöki méltóságnak az uralkodó által is szívesen látott biztos várományosává. Amikor 1867 februárjában Deák nem vállalta a kormányalakítást, hanem Andrássyt mint »providenciális« államférfit javasolta miniszterelnöknek, voltaképpen eldöntött kérdésnek adott parlamentáris formát, s éppen azt juttatta kifejezésre: szükségszerű, hogy a kiegyezés miniszterelnöke arisztokrata legyen.

De nemcsak a miniszterelnök, hanem a kormány tagjainak többsége is arisztokraták közül került ki. Így a szakminiszterek legtekintélyesebbje, báró Eötvös József, aki a vallás- és közoktatásügyi tárcát látta el, csakúgy mint a 48-as kormányban. Persze nagy utat tett meg azóta ő is: 1848 őszén, a sorsdöntő szeptemberi napokban Németországba menekült; a szabadságharc veresége után csakhamar hazatért, s a továbbiakban a Béccsel való együttműködés szószólójává vált, irodalmi és parlamenti működésében s a kiegyezési tárgyalásokon; liberális és alkotmányos eszméinél is nagyobb jelentőséget tulajdonítva az erős, »ésszerűen központosított«, minden forradalmi mozgalomnak gátat vető államhatalom, az egységes és hatalmas monarchia követelményének. Nagybirtokos volt — s pár év múlva grófi rangot kapott — Lónyay Menyhért pénzügyminiszter, aki már az abszolutizmus korában is kiterjedt üzleti tevékenységet folytatott; a kiegyezési tárgyalásokon — ahol gazdasági szaktekintélyként vett részt — Deáknál ugyancsak messzebbmenő engedményekre volt hajlandó; s mint miniszter is tovább folytatta az üzletelést. Ezt a sort egészítette ki a bécsi Burg termeiben otthonosan mozgó, főleg a sportban jártas báró Wenckheim Béla belügyminiszter, az erdélyi nagybirtokos gróf Mikó Imre közlekedés- és közmunkaügyi miniszter, s végül gróf Festetich György, mint a király személye körüli miniszter. Két hely jutott csak az Andrássy-kormányban a nagybirtokos-osztályon kívül állóknak: a kereskedelmi minisztérium élére a középbirtokos Gorove István került, aki 1849-ben békepárti volt, utóbb emigrációban élt, 1861 óta pedig a Deák-párt buzgó tagjaként szerepelt; az igazságügyminiszteri széket a polgári származású Horvát Boldizsár töltötte be, aki a szabadságharc leverése után rövid fogságot szenvedett, kiszabadulása után gyümölcsöző ügyvédi gyakorlatot folytatott, a kiegyezés körüli időben pedig lojális beszédeivel s Kossuthra szórt rágalmaival vívta ki az udvar bizalmát. Mindazonáltal Eötvös mellett ő volt a kormány viszonylag legliberálisabb tagja. Politikai tehetség dolgában az egész kormányból kétségt kívül messze kiemelkedett Andrássy Gyula miniszterelnök. »Lónyay kivételével, ki a saját kezére dolgozik — írta egyszer Eötvös Andrásynak —, mi többiek több vagy kevesebb ügyességgel bíró

bureau-chefek (= hivatalfőnökök) vagyunk és csak udvariasságból neveztetünk minisztereknek, úgy hogy Téged nem pótolhatunk.»

A nagytőke nem vett részt a kormányban s közvetlenül nem igen szerepelt a politikai életben sem ; de a nagybirtokkal való szoros kapcsolata révén kereskedelmi és bankérdekeit így is teljes mértékben érvényesítette. Ezekről a kapcsolatokról a továbbiakban* részletesen is szó lesz ; hadd említsük most csak magának a miniszterelnöknek ilyen irányú összeköttetését : öcsésével, Aladár gróffal bank- és vasúti üzletekben, bátyjával, Manó gróffal vasbánya- és gyárvállalkozásokban fogunk találkozni, ahol szorosan együttműködtek osztrák és magyar nagytőkésekkel stb.

Ami a középbirtokosokat illeti, nekik is alapvető érdekük volt a kiegyezés ; megelőzőleg közülük is számosan hajlottak Deáknál messzebbmenő engedményekre. »Az országgyűlés kezdetén (az 1865—68-i országgyűlésről van szó) az egész ország alkudni akart — írta Kossuthnak még 1866-ban egy bizalmasa —, és hidd el, ha Deák nincs, nyakra-főre és elv nélkül az egész közép Apponyi és Co után indult volna . . . « A középbirtokos-osztály nagyon is meg volt elégedve magával a kiegyezés *lényegével*, ami a Habsburg-monarchia egész hatalmi szervezetét biztosította számára a magyar néppel és a nemzetségekkel szemben ; de elég jelentős részében nem volt megelégedve a kiegyezés adott *formájával*, mint amely Bécs felé túlsok »lemondást« tartalmazott, befelé pedig a nagybirtok és a nagytőke vezető szerepét jelentette, így számára nem önállóan, hanem csupán a nagybirtoktól és nagytőkétől függően nyújtott politikai és gazdasági lehetőségeket. Ezért a középbirtokosság politikai állásfoglalását tekintve megoszlott. Egy része már most beletörődött a nem önálló szerepbe, a függő helyzetbe, hogy gazdaságilag-politikailag érvényesülhessen, s fenntarthassa kiváltságos helyzetét a magyar néppel és a nemzetségekkel szemben : ezek a Deák-párthoz csatlakoztak, s az Andrássy-kormány buzgó hívei lettek. Ott látjuk soraikban Pulszky Ferencet, Csengery Antalt, Trefort Ágostont, de a szabadságharcos és emigrációs múltjukkal gyökeresen szakító Klapka György és Türr István volt honvédtábornokokat is. A Deák-pártnak így nagy többsége volt az országgyűlésen ; az erdélyiek nélkül is több mint 200 képviselő állott mögötte.

A középbirtokos-osztály más része még nem akart beletörődni ebbe a — kifelé Bécstől, befelé a nagybirtoktól és nagytőkétől — függő helyzetbe, hanem Bécs felé tett *kevesebb* lemondás mellett, a nagybirtok hegemoniájának elfogadása *nélkül* szerette volna biztosítani a dolgozó nép elnyomását, a nemzetiségek feletti magyar szupremáciát. Ezek a középbirtokosok önálló hatalmi igényeket tápláltak, vezető szerepre vágytak, visszagondolva 1848-ra, amikor valóban vezető szerepet játszottak. Ezért ellenzékben voltak : az országgyűlésnek — az egykori határozati pártból alakult — baloldalán.

A burzsoázia funkcióját teljesítő középbirtokos-osztály 1848-ban betöltött vezető szerepe azon alapult, hogy — ha korlátozottan is — a népre támaszkodott, Béccsel és a nagybirtokosokkal szemben. Azóta azonban a helyzet megváltozott. Ismeretes, hogy már a szabadságharc folyamán, 1849 tavaszán bekövetkezett a középbirtok jelentős részének reakciós fordulata ; ismeretes, hogy jobbratolódása az abszolutizmus korszakában — különösen a 60-as évek első felében — továbbfolytatódott. A burzsoázia szerepét betöltő magyar középbirtokos-osztály megjárta a burzsoázia törvényszerű útját.

* Ti. a tankönyv következő — gazdaságtörténeti — fejezétében.

Így azután a kiegyezés körüli években az ellenzéki középbirtokosok, ha 48-ra gondoltak, túlnyomó többségükben csupán a vezető szerepet értették és távolról sem a Béccsel való tényleges szembe fordulást s a népre való támaszkodást. Olyan csoportot alkottak tehát az ellenzékben, amely nem fogadta el a kiegyezés *adott formáját*, a közös ügyeknek az 1867: XII. tc.-ben megszabott kezelési módját, kifejezte a középbirtok önálló hatalmi igényeit, vezető szerepre való törekvését, — de ugyanakkor elutasított mindenféle népmozgalmat és ragaszkodott a nemzetiségi elnyomáshoz. Az országgyűlési baloldal nagy részéből, közel 100 képviselőből így alakult ki a balközép, élén a »geszti földesúrral«, Tisza Kálmánal. Maga gazdag nagybirtokos, az egykori hírhedt bihari adminisztrátornak, majd »muszkavezetőnek«, Tisza Lajosnak fia, Kossuthnak teljes szívéből gyűlölője; aki már ez időben is számos tanújelét adta elvtelenségének és karrierizmusának, de harsány ellenzékieskedésével, ügyes taktikázásával s — nem utolsó sorban — komoly vagyonával nagy tekintélyt szerzett magának a — főképp tiszántúli — középbirtokos körökben. »Vezértársa«, Ghyczy Kálmán jóval elmaradt tőle céltudatosságban és energiában. Hozzájuk csatlakozott a középbirtokos-osztály jelentős része; köztük 1848—49 nem kisebb szereplői, mint Nyáry Pál, Vukovich Sebő, Perczel Mór, Jókai Mór.

A középbirtokosoknak csak elenyészően kis hányada volt, amely ha 1848-at mondott, akkor nemcsak vezető szerepet, önálló hatalmi igényeket értett, hanem nemzeti függetlenséget, politikai szabadságjogokat, s — meglehetősen szűk határok között — a nép érdekeinek védelmezését is. Ezek az országgyűlési baloldalból kijegescedő szélsőbalhoz csatlakoztak, amely a balközépnél jóval kisebb, 20 főnyi csoportot alkotott az ellenzékben. A szélsőbal vezetői egyébként kispolgári demokratákként jellemezhetők; így Madarász József, a 48-as rendőrfőnök öccse; Böszörményi László, a szélsőbal lapjának, a Magyar Újságnak a szerkesztője; utóbb az emigrációból hazatért egykori 48-as radikális, Irányi Dániel, majd Simonyi Ernő, aki a párt elnöke lett. De a szélsőbal legfőbb vonzóereje kétségtelenül abban állt, hogy Kossuth Lajos nevét írta zászlajára.

Kossuth az emigrációból megrázó erejű és meggyőző okfejtésű üzenetekben emelte fel szavát a kiegyezés ellen. Ezek sorát Deákhoz intézett 1867. május 22-i nyílt levele nyitotta meg, amely a »közösügyi vészalku« végzetes következményeit előrelátva, »megállj«-t kiáltott Deák felé »a jogfeladások sikamlós meredélyén«, amelyen a nemzet »veszélybe, többbe mint veszélybe, halálba sodortatik«. ». . . én e tényben (ti. a kiegyezésben) a nemzet halálát látom; s mert ezt látom, kötelességemnek tartom megtörni hallgatásomat; nem a végett, hogy vitatkozzam, hanem hogy Isten, a Haza s az utókor nevében esdekelve felszólítsalak: Nézz körül magasb államférfiú tekintettel, s fontold meg a maradandó következtetéseket, melyek felé vezetted a hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már rég elporlottak; a Hazát, melyben nemcsak a jelen röpönő percét, de a változhatlan múltat és a közelgő jövőt is szeretnünk kell. — Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere.« E híres »Kasszandra-levelet« — amelynek megválaszolása elől Deák kitért — a jászladányi választókhoz írt levél követte, akik Kossuthot képviselői mandátum elfogadására kérték fel. Kossuth válaszában (1867. augusztus 5.) elhárította a felkérést, mint amelynek vállalása politikai elveinek feladását jelentené; hiszen Magyarországon »a képviselők számára alig maradt fenn békés úton egyéb teendő, mint megállapítani a hányadot,

mely szerint hazánk vérig kizsarolt népe a . . . közös költségek terhére viselni fogja«, a kiegyezést pedig »csak karddal lehetend megsemmisíteni«. Ha a haza függetlenségének visszaszerzésében a jövőben már nem működhetnék közre — írta —, »legalább egy élő tiltakozás gyanánt akarok s fogok végleheletemig állani, minden alku, minden törekvés ellen, mely hazánk állami függetlenségének s nemzeti önállásának akármi áron, akárminő feltételek alatt megcsönkítésére van irányozva«. Hasonló szellemben válaszolt néhány héttel később (1867. augusztus 20.) a váci kerületnek, amely nagy lelkesedéssel országgyűlési képviselőjévé választotta. » . . . én az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével és önállásával incompatibilisnek hiszem«, s »hivatásomnak tartom inteni nemzetemet, ne hagyja magát oly útra terelgetni, melyen a bécsi udvar bukásába Magyarország is beletemettetik. Ne ajánlkozzék Magyarország máglyának, melyen a történelem kérelhetetlen logikája az osztrák sást elégeti.«

A kiegyezést magasztaló kortársak és a polgári történetírók, ha valamit egyáltalán, akkor legfeljebb a »mesteri frazeológiát«, »hatásos retorikát« ismerték el Kossuth erejének; s letagadták a zengő szavakban és áradó körmondatokban rejlő igazi nagyságot: a lángeszű előrelátást, a félelmetes logikát. Pedig Kossuth e leveleiben s következő üzeneteiben nemcsak a »quotás, államadósságos, közösügyes, közös delegációk, közös miniszteriumos, hadsereg-egységes osztrák-magyar alku«, szóval az egész »átkos közösügyi rendszer« kíméletlen leleplezését adta; nemcsak arra mutatott rá, hogy ezáltal »Magyarország mindazon magasabb attributumokból kivetkőztetik, melyek egy országnak állami typut adnak«; — hanem a nemzetiségi kérdés és a külpolitika szempontjából is rámutatott a kiegyezés végzetes következményeire. A kiegyezéssel Magyarország olyan politikának eszközéül szegődött — mondotta —, »mely szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgal kötött egyezkedést lehetetleníti, s a szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblául tűzi ki«. Kossuth nyomatékosan hangoztatta, hogy hazánkban »a nemzetiségi kérdés kielégítő megoldása a legegésőbb szükséggé vált«, s — bár az ország területi épségéhez való ragaszkodás korlátai között — »őszintén barátságos politikát« követelt »azon szomszéd fejedelemségek irányában, melyeknek függetlensége és szabadsága iránt román és szerbajkú polgártársainknak mint fajrokonaiknak meleg rokonszenvet kell természetesen táplálniok«. A keleti terjeszkedés végzetes külpolitikai irányvonalával szembeszegezte azt a követelményt, hogy a török birodalom felbomlása »legyen új életnek, a szabadság életének kezdete, ott ama sokat szenvedett földön«. A balkáni népeknek »azt kellene mondanunk — tanácsolta —: . . . legyetek szabadok s függetlenek, s ha azzá lettetek, lépünk kölcsönös biztonság végett védszövetségre . . .« »Nekünk magyaroknak — mutatott rá — inkább mint akárki másnak, okunk van ellenezni, hogy háborúba sodortassunk, akár Németország egységi törekvése miatt, akár a végett, hogy a bécsi udvar vagy a Kelet felé terjeszkedést megkísértse, vagy csak a végett is, hogy a keleti népek függetlenségi vágyai ellenében a status quo fenntartására fegyverrel interveniáljon«; márpedig »a közösügyi egyezkedés — ha csak a nemzet erélyes magatartása annak élet el nem tompítja — előbb-utóbb háborút hoz szegény hazánkra, mégpedig olyat, melyben nemzetünkre úgy a győzelem, mint a megveretés egyaránt halálos veszéllyel jár«. Kossuth igazi nagysága tehát — amit a reakciós történetírás végképpen nem akart tuda-

másul venni — abban állt, hogy meglátta: a kiegyezés egy óhatatlanul pusztulásra ítélt birodalom sorsával kötötte össze hazánk jövőjét; hogy »előre látta a . . . kiegyezéssel járó külpolitikai, európai veszedelmeket«.

Kossuth levelei — az ellenséges cikkek áradata, a szennyes rágalom-hadjárat dacára, amellyel a Deák-párt és sajtója fogadta — igen nagy hatást keltettek idehaza. A levelek jórészt a szélsőbal lapjában, a Magyar Újságban jelentek meg, a szélsőbal befolyását erősítették. Hatásukra jellemző, hogy nyomukban számos törvényhatóság, valamint Abony és Eger városa bizalmi nyilatkozatokat küldött Kossuthnak. A kormány erőszakos módon lépett fel. Augusztus 29-én éjjel rendőrök szállták meg a Magyar Újság nyomdahelyiségét s a váci levelet tartalmazó lappéldányokat és brosurákat lefoglalták. Szeptember 14-én a belügyminiszter rendeletet bocsátott ki a törvényhatóságokhoz, amelyben Kossuthot a »haza elleni hűtlenség bűnével«, a bizalmi nyilatkozatot tett törvényhatóságokat bűnrészességgel bélyegezte, s »mindazokat, kik ezentúl ily szellemű indítványt emelnének vagy pártolnának«, bíróság elé állítással fenyegetett meg. Október 9-én az Eger elleni fellépést megtagadó Heves megyébe királyi biztost küldött ki, aki a megyegyűlést feloszlatta s a megye önkormányzatát felfüggesztette. Nem sokkal később a Magyar Újság szerkesztője, Böszörményi László képviselő mentelmi jogát az országgyűléssel felfüggesztette, ellene sajtóper indított és elítéltette. A beteges Böszörményi — aki a szélsőbal legharcosabb, legkövetkezetesebb politikusa volt — utóbb a börtönben halt meg.

Kossuth nevének varázsa vitte előre a szélsőbal szervezkedését akkor is, amikor megkísérelte, hogy a szabadságharc katonáit tömörítő honvédegyleteken keresztül teremtsen széleskörű mozgalmat előbb a kiegyezés megkötése, majd a közös ügyek ellen. A kormány kezdettől fogva »szorongó érzésekkel« figyelte a honvédegyletek »agitatórius viselkedését«; már 1867 tavaszán határozatot hozott, hogy azokat éber felügyelet alá kell helyezni, mint amelyek »status in statu-t akarnak létrehozni«; utóbb a renegáttá vált 48-as honvédtábornokokat, Klapkát és Perczelt igyekezett felhasználni a 48-as hagyományokért és Kossuthért lelkesedő honvédegyletek leszerelésére; végül az október 6-ra — a 13 tábornok aradi kivégzésének évfordulójára — tervezett országos gyűlésüket betiltotta, működésüket pedig jóváhagyott alapszabályokhoz kötötte, s csupán segélyezésre korlátozta.

A honvédegyletek politikai tevékenységének megakadályozása után a szélsőbal »demokrata körök« szervezéséhez látott. Az elsőt Pesten alapították még 1867 november—decemberében; majd Kossuth tanácsára, akit Madarász 1868 elején Turinban meglátogatott, a szervezés vidéken is gyors ütemben indult meg, kapcsolódva egy tömeges kérvényezési akcióhoz: a közös ügyek ellen tiltakozó, az országgyűléshez intézett »petíciók« sorozatához. A mozgalom szervezői között voltak földbirtokosok is, de a többség vidéki ügyvéd, tanító, »polgár«, »gazdaember«: jómódú parasztok, iparosok. A veszprémi demokrata kör létrejöttéről pl. így adtak hírt a Magyar Újságnak: »A papi befolyástól ment polgárok megalakítják a demokrata kört. Helyesen. A papok és a hivatalnokok hadd éljenezzék Perczelt: a nép sorakozzék nyíltan és határozottan a 48-as lobogó alá.« Kecskeméten — ahol »a gazdálkodó és iparos osztály mind 48-as« — Asztalos János ügyvéd szervezte a demokrata kört; az ünnepélyes alakuló gyűlésen, 1868 februárjában már tízezerfőnyi lelkes tömeg várta a Pestről leutazó Madarász Józsefet és társait. A demokrata körök mozgalma 1868 tavaszán egyre jobban kiszélesedett: erejét az adta, hogy

összetalálkozott a néptömegek kívánságaival, a 48-as törvények visszaállítását és egyszersmind a 48-as jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztését: *földosztást* követelő parasztság törekvéseivel. A szélsőbal tehát — amelynek élén kispolgári demokraták s liberális földbirtokosok és polgárok állottak; amelynek szervezői értelmiségiekből, falusi és városi középrétegekből kerültek ki — széles tömegbázisra: a parasztságra támaszkodott, amelyet Kossuth nevével állított maga mögé.

A szélsőbal szervezkedése így azzal a »veszéllyel« járt, hogy széles népi tömegeket hoz mozgásba a kiegyezés ellen és akarva-akaratlan elősegíti a parasztság — nemzeti követeléseitől elválaszthatatlan — antifeudális, földosztó törekvéseinek fellobbanását. S ez a »veszély« annál fenyegetőbbnek tűnt, mivel 1868 tavaszára általában is megsűrűsödtek a »kiegyezési műből« való kiábrándulás és fokozódó elégedetlenség jelei. »Fegyvertelen forradalom közepette élünk« — jelentette ki Deák már 1867 végén a honvédegyletek működésére s a demokrata körök kezdődő szervezkedésére célozva. »Aki egy kis figyelemmel kíséri Magyarország közéletét és nincs egyoldalú nézetektől elfogulva — írta 1868 februárjában Somssich Pál, a Deák-párt elnöke Andrássy-nak —, lehetetlen, hogy ne lássa, miként hazánkban az izgatottság napról-napra növekedik, az indulatok fellobognak . . .« A honvédegyletek működésének megszorításával a 48-as honvédek kérdése korántsem került le a napirendről, sőt »veszélyes kitörésekkel« fenyegetett. A kényvezési akció kiterjedt, a demokrata körök gombamódrá nőttek ki a földből s egyre-másra küldték leveleiket, bizalmi nyilatkozataikat Kossuthnak. ». . . csüggetésgé magáról a nép zöméről feltenni okot nem látok — írta Kossuth április elején a duna-földváriaknak — . . . sőt naponként sűrűdni és erősödni látom az ébredő önbizalom s vele karöltve járó határozottság jelenségeit.« Pécs városa már hónapokkal ezelőtt képviselőjévé választotta Kossuthot s az országgyűlés most kénytelen volt a közvélemény nyomására igazolni a mandátumot. Jellemző a hangulatra, hogy már Kossuth hazatéréséről szóló hírek röppentek fel ezekben a hónapokban. Beust szükségesnek látta — a határ »legszigorúbb őrizete« mellett — egy bizalmas emberét Turinba küldeni, hogy Kossuthnak mindenütt »feltűnés nélkül« nyomában legyen és elutazása esetén a határhivatalokat azonnal értesítse.

Ilyen volt a helyzet 1868 tavaszán, amikor a demokrata körök szervezkedése beletorkollott az alföldi parasztságnak a függetlenségi célkitűzéseket a földosztással összekapcsoló törekvéseibe. Különösen az Asztalos János vezette szervezkedés vert széles hullámokat: Kecskeméten kívül Gyöngyösre, Félegyházára, Kis- és Nagykőrösre, Hódmezővásárhelyre, Makóra és Szegedre futottak szét a mozgalom szálai. Félegyházán — ahol a »pusztakereső«, a város tízezer holdakra menő pusztáinak felosztását már évek óta követelő szegény-parasztság nagy lelkesedéssel fogadta Asztalos felhívását — április 14-én, a Függetlenségi Nyilatkozat évfordulóján készültek megalakítani a demokrata kört Asztalos elnökletével. A belügyminiszter utasította a hatóságokat, hogy a félegyházi alakuló gyűlést akadályozzák meg, annál is inkább, mert az ünnepélyre a pesti demokrata kört is meghívták, holott annak működését a kormány »izgatás« címén betiltotta. A félegyházi főbíró el is fogatta az odaérkező Asztalost, de a tömeg nem volt hajlandó széteszolni s másnap megtámadta a községházát, hogy »a mozgalom lelkét és a nép kedvencét« kiszabadítsa. A kecskeméti katonaság »csodás gyorsasággal« érkezett meg; sortüzének egy halálos és több sebesült áldozata volt.

Ugyanezekben a napokban Szegedet is elárasztották az Asztalos-féle proklamációval — közölte felháborodva az egyik kormánypárti újság —, s »egyes népmámítók a nyílt téren orditozták, hogy nemsokára lesz papszaladás, úrfutás«. Hódmezővásárhelyen is — ahol az alispán jelentése szerint már március elején népgyűlést akartak tartani »vizgató hangon a földesúr ellen« — »az alsó néposztályban, kiket különösen a vagyonszűkösség csiklandozott«, támadtak lelkes hívei az Asztalos vezette mozgalomnak — írta a balközép lapja; a parasztság vezetőit itt is letartóztatták. Nagykőrösön még jelentősebb megmozdulás zajlott le május 10-én: mintegy kétezer főnyi paraszttömeg vonult puskákkal és halálfejes zászlókkal a városháza elé, hogy az ülésező képviselőtestületet a legelők felosztására kényszerítse. Még aznap katonaság szállta meg a várost; sok parasztot bebörtönöztek.

A demokrata körök szervezéséhez kapcsolódó tömegmozgalmak ellen a kormány kiméretlen erőszakkal lépett fel. Egyben felhasználta az alkalmat, hogy valamennyi demokrata kört, majd pedig a Madarász-féle kérvényezési akciót betiltsa. De a szélsőbal szervezkedésével s az azt kísérő népi megmozdulásokkal szemben nem volt elégséges a kormány fellépése, az egyesületek felügyelete, ill. feloszlata, a gyűlések tartásának megnehezítése; nem volt elégséges, hogy a Deák-párt is »48-asnak« hirdesse magát — mint Andrassy, »ki a szélsőbalnak... szemébe kiáltá: Protestálok, a 48-asok mi vagyunk«; — nem volt elégséges, hogy a vidéken a demokrata körök ellensúlyozására deákpárti »egyenlőségi köröket« szervezzenek; — a 67-es »közjogi alapon« álló Deáéknek nem volt lehetőségük a 67-tel való széleskörű elégedetlenség levezetésére. Itt Tiszáéknak kellett teljes erővel porondra lépniök: a balközépet olyan párttá szervezniök, amely — ugyanakkor, amikor semmivel sem marad el a *Deák-párttól* népellenességben — vetekedni tud a *szélsőballal* ellenzékiségben; vagyis közjogi demagógiájával, hazafias frázisaival elég »népszerűvé« tud válni ahhoz, hogy a kiegyezéssel való elégedetlenséget — legalábbis a középbirtokosok és egyéb birtokos elemek részéről — »felszívja«, s őket a »társadalmi rend védelmében« a szélsőballal szemben felsorakoztassa. Ezt szolgálta a balközép párttá szervezése éppen 1868 tavaszán; ebben áll a balközép oly sokat emlegetett »vezető szerepe«; s persze távolról sem abban — amiről a polgári történetírás beszél —, hogy a középbirtokosok, a dzsentri »forradalmiságát« vezesse le. Ilyenfajta levezetésre éppen nem volt szükség, mert a középbirtokos-osztálytól ebben az időben semmi sem állt már távolabb, mint a forradalmiság.

Tiszáék, ha eddig nem is alkottak forma szerint külön pártot, a szélsőballal kapcsolatos tömegmozdulásokat már korábban is élesen elítélték és a szélsőbalt ismételték »a rendetlenség és felforgatás pártjá«-nak nevezték. S nem lehet kétség aziránt, hogy a balközép párttá szervezését Tisza éppen a demokrata körökkel kapcsolatos népmozgalmak veszélye miatt, a szélsőbal párttá szervezkedésének megelőzése céljából tartotta égetően fontosnak. »Midőn a szélsőbali izgatások már kétségbe kezdtek vonni a tulajdon szentségét — írja egy deákpárti kortárs —, Tisza Kálmánban is megszólalt a geszti földesúr.« Már 1868 márciusában értekezletet hívott össze Nagyváradra, mert »sürgesülve int az idő — úgymond —, hogy a balközép-párt egyesüljön... az osztálygyűlölködésnek földidézésére vezető törekvések által fenyegetett társadalmi rend... megóvására és fönttartására éppúgy, mint hazánk függetlensége és alkotmányossága kellékeinek részint megtartására, részint alkotmányos úton visszaszerzésére«. E tanácskozás eredményeként adta ki

azután április elején a »bihari pontok« elnevezés alatt hírhedtté vált programot, amely közjogi vonalon alig maradt el a szélsőbal követeléseitől : a delegációk és a közös minisztériumok megszüntetését kívánta ; ugyanakkor azonban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a párt »higgadtan fogja megválasztani működésére az időt, az alkotmányos eszközöket, kerülve oly izgalmak előidézését . . . , melyek . . . hazánkra nézve veszélyesekké válhatnak«. Ez a program éppen alkalmas volt arra, hogy a középbirtokosoknak a kiegyezés adott formájával való elégedetlenségét »levezesse« ; s volt bizonyos lehetősége egyéb birtokos elemek, középrétegek, értelmiségiek ellenzékiességének »felszívására«, a szélsőbaltól való elterelésére is. Ennek a programnak a fő vonzóereje a középbirtokosok és más birtokos rétegek szemében éppen az volt, hogy egyaránt hangsúlyozta a kiegyezés *megváltoztatásának* követelményét és a társadalmi rend *megóvásának* követelményét.

Ez a program azonban ugyanakkor irreális volt, fő vonzóereje egyben súlyos ellentmondást rejtett magában. Két ellentétes irányban : fölfelé is, lefelé is nem lehetett egyszerre harcolni ; a történelmi alternatíva továbbra is úgy állt : *vagy* Bécs ellen, a dualista rendszer ellen, a magyar néppel és a nemzetiségekkel összefogva, — *vagy* a magyar nép és a nemzetiségek ellen, Béccsel és a nagybirtokosokkal szövetségre. A harc két iránya közül az egyiknek szükségképpen látszólagossá kellett válnia és a valóságos harcnak a másik irányban kellett összpontosulnia. S bár a bihari program szavakban *mindkét* irányt hangsúlyozta, 1868 tavaszának eseményei kétségtelenné tették, hogy a *fő* irány, a döntő kérdés : a népmozgalmak elnyomása, a »társadalmi rend« megvédelmezése. Jellemző pl., hogy amikor Simonyi Ernő a félegyházi sortűz miatt interpellált az országgyűlésen, Tisza kijelentette : semmi alapot nem lát arra, hogy a kormány eljárása rosszalassék . . .

Mindez előrevetette az árnyékát a középbirtokos-osztály önálló hatalmi igényeit képviselő, vezető szerepre való törekvését kifejező balközép további »fejlődésének«. Minthogy a középbirtok vezető szerepe — mint 1848-ban — csak a népre való támaszkodáson alapulhatott, a balközép pedig a néppel élesen szembe fordult ; minthogy a nemzetiségek feletti uralom fenntartását csak az Ausztriától való függés vállalása biztosíthatta, a balközép pedig konokul ragaszkodott a magyar szupremáciához, — önálló hatalmi igényei, vezető szerepre való törekvése óhatatlanul kudarcra volt ítélve, s csak Bécshez, ill. a nagybirtok és nagytőke szövetségéhez való további közeledésre, végső soron — behódolásra vezethetett. A balközép »történelmi« funkciója, »levezető« szerepe tehát objektíven abban állott, hogy a kiegyezés adott formájával elégedetlen, önálló hatalmi igényeket tápláló középbirtokosokat elvezesse Bécshez, ill. a nagybirtok és nagytőke szövetségéhez, a tőlük függő, őket kiszolgáló szerephez.

1868 tavasza, a népmozgalmak felélénkülése nemcsak a balközép, hanem a szélsőbal politikai útjának is fontos állomását jelentette. A szélsőbal is ekkor, a balközéppel egyidőben szervezkedett párttá, felvette a 48-as párt nevet, s a »bihari pontok« után pár nappal maga is közzétette programját. Kétségtelen, hogy ez a program számos haladó követelést tartalmazott. Középpontjában — természetesen — a kiegyezés elutasítása állt : a 48-as alkotmány maradéktalan helyreállítását, sőt a közös ügyek teljes elvetését, önálló külügyet kívántak. Célul tűzték ki továbbá, hogy a 48-as törvényekben »kivívott népies (demokrat) elvek . . . szabadelvéül továbbfejlesztessenek« : általános — sőt közülük egyesek titkos — választójogot követeltek ; a felsőház eltörlését vagy legalább-

is népképviselési alapon való átszervezését ; az összeférhetetlenség törvénybeiktatását ; ingyenes közoktatást ; polgári házasságot, vallásegyenlőséget s egyéb polgári szabadságjogokat. A demokrácia jelszavával harcoltak a születési előjogok és a klérus hatalma ellen ; volt bizonyos kapcsolatuk a kezdeti munkásmozgalommal, s átmenetileg együttműködtek egyes nemzetiségi politikusokkal is. Másrésztől azonban programjukba és politikájukba számos következetlenség, ill. negatívum vegyült : »a. fejedelem ugyanazonosságát« (vagyis a perszonáluniót) — kimondva vagy kimondatlanul — elfogadták ; hangsúlyozták, hogy a nemzeti függetlenséget »békés és alkotmányos úton« kívánják visszaszerezni ; nemzetiségi politikájuk kezdettől fogva föltöbb bizonytalannak mutatkozott ; s nem volt idegen tőlük az a szándék, hogy a munkásmozgalmat polgári befolyás alá vonják. Mindez azonban csak tetézte alapvető fogyatékoságukat : függetlenségi programjukat egybekapcsolták ugyan néhány fontos demokratikus követeléssel, de már eleve sem kötötték össze a legfontosabbal : az agrárkérdés demokratikus megoldásának célkitűzésével ; ide — talán az egyetlen Böszörményi kivételével — még a párt legjobb vezetői sem jutottak el.

Sőt : a parasztság földosztó mozgalmaitól visszatörpantak, a demokrata körök szervezkedésének — akarattukon kívül bekövetkező — fejleményeitől megrettentek. Ha már korábban is ingadozás volt közöttük a tömegek mozgósításának kérdésében ; ha a Magyar Újság már 1868 elején. vezércikkben, emelt szót »a népre, mint nyers erőre« való támaszkodás ellen ; ha már Asztalosnak sem tanácsolták egyértelműen »a nép fölébresztését, — akkor most Madarász nyíltan is elítélte Asztalos »túlkapásait«, megtagadta a földosztó mozgalmakat és átmenetileg lemondott az alföldi mezővárosok szegény-parasztságának szervezéséről. A 48-as pártnak még legjobb vezetői sem voltak igazán következetes demokraták, már a kiegyezést közvetlenül követő időszakban sem ; egyik sem szállt síkra a földkérdés megoldásáért, a földosztásért. A földfoglaló mozgalmak felszítása távol állt tőlük ; visszariadtak azoktól az erőktől, amelyeket a demokrata körök szervezése során akaratlanul felkeltettek. Bár Madarász utóbb falusi népkörök, olvasóegyletek alakulását szorgalmazta, a demokratikus agrárprogram hiánya éppen a legdöntőbb erőforrástól fosztotta meg a 48-as pártot.

A demokratikus agrárprogram hiánya azonban nemcsak a 48-as pártot jellemezte, hanem magát Kossuthot is. Kossuth maga sem ismerte fel, még ekkor sem az agrárkérdés jelentőségét, s úgy vélte, hogy 1848 megoldotta a parasztkérdést, »a jogegyenlőség nagy elvé«-nek törvénybeiktatásával, a »földművelő nép milliói«-nak »szabad földbirtokossá« emelésével ; a földosztómozgalmat pedig — néhány évvel később — félreérthetetlenül elítélte. Egyébként azonban — bár a magyarországi pártok közül természetesen a 48-as pártot érezte magához a legközelebb s rendszeresen felkereste tanácsaival a párt vezetőit — korántsem azonosította magát vele. Kevesetmondónak tartotta a »szélsőbal«, de még a »48-as párt« elnevezést is, s a »nemzeti demokrata-párt« nevet ajánlotta, ezzel a hármast jelszóval : »függetlenség, demokrácia és közművelődés«. Számos vonalon messzebb ment, mint a 48-as párt : a polgári szabadságjogok követelésében, a nemzetiségi politikában és elsősorban a tántoríthatatlan függetlenségi programban. Bár a belső társadalmi kérdésekben megrekedt régebbi álláspontjánál, és így a dualizmus rendszerére zúduló kritikája elsősorban a nemzeti függetlenség elalkuvását ostorozta s nem a nagybirtok uralmának átmentését, a dolgozó nép kisémmizését, — a kiegyezés-

sel szemben elfoglalt »hajthatatlan ellenzékének még így is történelmi érdeme, hogy a magyarságban ébrentartotta azt a tudatot, hogy »lesz ez még másképp is«, hogy a dualista monarchia nem örökre szóló kerete a magyar nemzet létének, hogy a magyar népnek fel kell készülnie nagy megrázkódtatásokra, amikor újra alkalom nyílik, hogy maga vegye kezébe nemzeti sorsát . . .«

A magyar néptömegek hívek maradtak Kossuthhoz, de úgy, hogy összekapcsolták a nemzeti függetlenség ügyét az agrárkérdés demokratikus megoldásának ügyével. »A magyar paraszttömegek a teljes nemzeti függetlenség programjához való ragaszkodás formájában utasították vissza azt a rendszert, melyben a latifundium megfojtotta a földműves népet és a Nemzeti Kaszinó mágnásaié volt a döntő szó a politikában. A kossuthi program számukra egy demokratikus népi Magyarország programja lett, melytől földet és szabadságot vártak.« Ebben a szellemben írtak a parasztok az országgyűlési »petíciókhoz« csatolt leveleikben : »Jelszavunk csakis az 1848. S attól minket sem szép szó, sem fenyegetés, sem élet, sem halál, annál kevésbé a haza bölcse tekervényesen, sőt Béccsel kacérkodó félelmetes politikája el nem tántoríthat«. Ez a szellem hevíttette az Asztalos-féle szervezkedés résztvevőit, akik Kossuthot »nemzetünk őrszellemeinek« nevezték; a honvédegyletekbe, demokrata körökbe, majd a különböző népgyuletekbe, olvasókörökbe tömörülő parasztszervezeteket, akik a továbbiakban is gyakran keresték fel Kossuthot leveleikkel, bizalmuk és ragaszkodásuk nyilvánításával.

Hasonlóképpen visszautasították a kiegyezést a kialakuló munkásosztály öntudatos tagjai. Pesten a kiegyezés ellen szervezett tüntetéseknek a pesti és pestkörnyéki munkások tömegei adtak súlyt. A »veszélyeztetett« közbiztonság miatt szervezték meg már 1867 novemberében a fővárosi rendőrséget; a népgyűlések tömegmértelei miatt utasította a minisztertanács 1867 végén a pesti főkapitányt a gyűlések tartásának megnevezítésére. Az elítélt Bösörmevényinek a dorogi bányászok is kegyelmet kértek; stb.

A magyar nép a kiegyezést nem változhatatlan ténynek, hanem a harc egyelőre adott keretének, új kiindulópontjának tekintette.

3. A burzsoá-földbirtokosi államszervezet kiépítése a soknemzetiségű Magyarországon

A kiegyezés után a magyar uralkodó osztályoknak, a nagybirtok és nagytóke szövetségét képviselő Andrássy-kormányoknak hozzá kellett látnia olyan politikai intézmények, olyan államszervezet kiépítéséhez, amely megfelel a fejlődő kapitalista alapnak, ill. előmozdítja annak kialakulását és megerősödését, s ennek érdekében biztosítja az ország dolgozó népének kiszármányolását és fékentartását. Elősegíteni és biztosítani a *kapitalista* rend fejlődését — kétségtelenül ez volt a kiépülő politikai intézmények, politikai felépítmény szerepe az 1867-es Magyarországon; alapján, jellegében *burzsoá* típusú államszervezetről van szó. De ennek a burzsoá államszervezetnek a magyarországi tőkés fejlődés *sajátos* viszonyait kellett tükröznie és szolgálnia; egy olyan ország viszonyait, ahol a kapitalizmus fejlődését félgymarmati függés, súlyos feudális maradványok s az ország lakosságának többségét tevő nemzeti-ségek kiszolgáltatottsága és jogfosztottsága jellemezte. Ilyen körülmények

között a kiépülő *magyarországi* államszervezetnek jelentős mértékben idomulnia kellett az *Ausztriával* fennálló kapcsolathoz, az ország belső kormányzatát illetően is alkalmazkodnia kellett a kiegyezés szabta keretekhez. Másrészt: a kiépülő *burzsoá* államszervezetnek nagy mértékben védelmeznie kellett a *feudális* maradványokat, elő kellett segítenie beleilleszkedésüket a kapitalista rendbe, alá kellett támasztania a nagybirtok vezető szerepét a tőkés fejlődésben. Ezért beszélünk burzsoá-földbirtokosi államszervezetről. Végül — de nem utolsó sorban: a kiépülő államszervezetnek teljes mértékben biztosítania kellett a többségben levő nemzetiségek felett a magyar uralkodó osztályok szupremáciáját, akik *nemzeti* államszervezetet erőszakoltak a *soknemzetiségű* országra. Mindezek a sokrétű és bonyolult ellentétek, amelyek a polgári forradalom vereségéből, befejezetlenségéből, a polgári forradalom korszakának »felülről« való lezárásából fakadtak — egyre inkább összefonódva a kapitalista rend fő ellentétével, a munka és tőke közötti ellentéttel —, különös élességgel vetették fel a kiegyezés utáni Magyarországon az államszervezet alapvető (belső) funkciójának követelményét: »kordában tartani a kizsákmányolt többséget* — a parasztságot, a nemzetiségi tömegeket és a kialakuló munkásosztályt.

Nem véletlen tehát, hogy az új államszervezet kiépítésének *első* kérdése az állami erőszakszervezet, mindenekelőtt a katonaság újjászervezése volt.

Az erőszakszervezet kiépítése

A kiegyezési törvény — mint ismeretes — a hadügyet a közös ügyek közé sorolta, s mindazt, »ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belsejére vonatkozik, Ő Felsége által intézendőnek« ismerte el. Az uralkodó s a közvetlen környezetét tevő arisztokraták és magasrangú katonák, élükön Albrecht főherceggel, nem csináltak titkot abból, hogy a hadsereg egységéhez végsőkig ragaszkodnak, mint amely fő tartóoszlopa a dinasztának s a monarchia nagy hatalmi állásának, »belülről és kívülről fenyegetett« helyzetében. A magyar uralkodó osztályoknak ugyancsak érdekükben állott egységes *közös hadsereg* létesítése, hogy az szilárd támasztéka legyen osztályuralmuknak és a nemzetiségek elnyomásának. Szemben Kossuthal, aki a Habsburg-monarchia pusztulásában, a nemzetiségekkel való meg egyezésben, szomszédaival való barátságban mutatta meg a magyar nemzet boldogulásának útját, Andrassy Gyula miniszterelnök inkább a bécsi katonai körök érvelésével értett egyet, akik az »iskolázott, nagyszámú, egységes hadsereg« által biztosított Habsburg-monarchia létében jelölték meg a magyar állam fennmaradásának kizárólagos biztosítékát, nemzetiségei és szomszédai ellenében. A magyar uralkodó osztályok ugyanakkor (a közös hadsereg mellett) felvetették a külön magyar fegyveres erő, a *honvédség* létesítésének követelményét, egyrészt azért, hogy közvetlen befolyásuk és lehetőségük legyen tábornoki és tiszti állások elnyerésére; másrészt, hogy a nemzeti függetlenségről való lemondásukat e »nemzeti« követelés hangoztatásával szépíthessék és palástolják; végül — és főként — azért, hogy — a feloszlatott zsoldárság helyett — közvetlenül bevethető, *magyar* fegyveres erővel rendelkezzenek a *magyar* dolgozó nép fékentartására, mozgalmainak letörésére. (Erdélyben

* Vö. *Sztálin*: A leninizmus kérdései. Szikra, 1949. 711. l.

és Horvátországban a zsandárságot továbbra is fenntartották, a közös hadügyminisztérium fennhatósága alatt.)

A magyar honvédség megszervezésének követelése szorosan összefüggött a 48-as honvédek helyzetével. Láttuk már, hogy a szabadságharc egykori honvédeinek szervezkedése rendkívül aggasztotta az uralkodó köröket, s különféle eszközöket alkalmaztak megakadályozására, ill. leszerelésére. (Az utóbbi célt szolgálta pl. a királyi pár »adományok«, amellyel a számukra megszavazott koronázási ajándékot a volt honvédek »felsegélyezésére« ajánlották fel; de Tisza Kálmán demagóg javaslata is, amely a 48-as honvédek anyagi ellátásának állami úton való biztosítását vetette fel.) A honvédek tömeges fellépését a honvédegyetek feloszlata után is fenyegető eshetőségnek tartották, különösen 1868 első hónapjaiban, amikor — mint láttuk — általában is megsűrűsödtek a kiegyezéssel való növekvő elégtelenség jelei. Jellemző, hogy ebben a helyzetben Somssich Pál, a Deák-párt elnöke, egyenesen azt ajánlotta Andrásynak: azonnal létesítsenek 10 ezredet volt honvédekből, hogy ezzel egyrészt kielégítsék a nyomorgó honvédek követeléseit, másrészt megfelelő szervezetet létesítsenek a »közbiztonság szolgálataiban«. Andrassy nem fogadta el ezt a javaslatot; a volt honvédek felfegyverzésében nem a közbiztonság védelmét, hanem annak éppen súlyos veszélyeztetését látta. »Csupa félelemből a forradalomtól, megcsinálták volna a forradalmat« — jegyezte meg Somssich előterjesztésére. Andrassy maga is feltétlenül szükségesnek tartotta a honvédség megszervezését, azonban olyan formában, hogy az valóban a »közbiztonságot«: az uralkodó osztályok biztonságát szolgálja, s ne rejtsen semminő veszélyt magában a dualizmus rendszerére nézve.

De a honvédség intézményének elfogadtatása az uralkodóval és a bécsi katonai klikkel — még ebben a formában sem ment könnyen. Ferenc József már a kiegyezés előtt nemcsak a nemzetőrsegről szóló 1848. évi XXII. tc. felfüggesztéséhez ragaszkodott, hanem a külön magyar honvédelmi minisztérium elejtését is követelte, s létesítésébe csak azzal a feltétellel egyezett bele, ha maga a miniszterelnök, a teljesen » megbízható« Andrassy látja el ezt a tárcát. Most, az 1868 tavaszán és nyarán hosszasan folyó véderőtárgyalásokon is ismételt kirohanások hangzottak el a vezető bécsi katonai személyiségek részéről a honvédelmi minisztertől függő magyar honvédség követelésével szemben, amelyben »egyenesen a legveszedelmesebb fegyvert látták a monarchia fennállása ellen«, olyan intézményt, amely »Ausztria pannonizálására« vezetne. (Különösen nagy port vert fel Grivičić tábornok éles föllépése a Bécsben ülésező első magyar delegáció egyik ülésén — 1868 márciusában) Hogy a tárgyalások sok huzavona után mégis célhoz értek, abban több tényező játszott közre. Andrassy a véderő döntő részét alkotó közös hadsereg létszámának, egységének kérdésében teljes engedékenységet mutatott, s maga is olyan véderő-törvényt kívánt, »amely hivatva van a monarchiának új erőt adni, kifelé való állását szilárdítani, a bekövetkező európai válságok intézésénél egykori súlyát visszaszerezni«. Fölötte engedékeny volt a magyar honvédség fegyverzetét és felszerelését illetően is: »egyelőre« lemondott a tüzérségről és a műszaki csapatokról, lemondott a nemzeti zászló, az 1848-ban viselt egyenruha használatáról stb. De nyilván nem maradtak hatástalanul azok az érvei sem, amelyekkel megvilágította: miért kell egyáltalán ragaszkodnia a honvédség létesítéséhez. »... ha a véderő kérdésének nem lesz olyan a megoldása, hogy abban a nemzet megnyugodhassék, akkor az ő miniszterelnöki

állása tarthatatlanná válik»; vagyis, ha nem ér el némi »nemzeti« eredményt, nem tudja tartani magát a közvélemény felháborodásával szemben. Sőt, mi több: »magyarországi esetleges nyugtalanságokat — úgymond — csak hazai csapatokkal tudna eloszlatni és erre a célra lajtántúli katonákat sohasem használhatna föl, mert különben azonnal megbuknék...« Ez már egészen világos beszéd volt.

A polgári történetírás (pl. Wertheimer vagy Szekfű) nagy méltánnyal emlékezik meg Andrássy szerepléséről a véderótárgyalásokon, mint aki a bécsi katonai körök mesterkedésével szemben kivívta a magyar honvédség felállítását. Ez a történetírás Andrássyt a nemzeti törekvések józan mérsékletű, de következetes képviselőjeként állította elénk; s teljesen homályban hagyta a miniszterelnök magatartásának valóságos indítékait. Elhallgatta azt a tényt, hogy a magyar honvédségre mindenekelőtt mint nemzeti jellegű erőszakszervezetre volt szükség a magyar nép ellen, mert a magyarországi viszonyok fejlettebbek voltak annál, semhogy a magyar dolgozó tömegek elnyomása pusztán idegen fegyveres erővel, ill. a Habsburg-monarchia »közös« hadseregével biztosítható lett volna. Ez a történetírás az 1867-es Magyarország »honvédségét« a szabadságharc honvédsége folytatójának, »jogutódjának« tekintette, és elleplezte, hogy az elnevezés azonossága éppen leszerelő, félrevezető célnapot szolgált, a honvédkérdés »megoldásának« látszatát akarta kelteni; elleplezte, hogy az azonos név alatt merőben ellentétes jellegű intézmények rejtettek. 1848—49 nemzeti lobogókkal harcra álló vörössapkás honvédei a független és szabad Magyarorszáért küzdöttek a külső és belső reakció ellen; a 67-es korszaknak az uralkodó monogramjával »ékesített«, szűzmáriás fehér zászlók mögött menetelő, osztrák sapkába-mundurba bujtatott »honvédsége« a magyar nép függetlenségi és földosztó mozgalmainak letörésére volt hivatva a Béccsel paktáló magyar urak szolgálatában.

Nem csoda, hogy a magyar országgyűlés, amelyet 1868 tavaszának eseményei, az alföldi mozgalmak, nem kis izgalomba ejtettek, hatalmas többséggel szavazta meg 1868 nyarán a katonai tárgyú javaslatokat. Az 1868: XL. tc. a véderőről s a XLI. tc. a honvédségről — amelyeket a népfelkelést szabályozó XLII. tc. egészített ki — mind a (közös) hadseregre, mind a honvédségre vonatkozólag hangsúlyozta, hogy feladatuk nemcsak háború idejére szól, s a »külellenség« elleni védelemben áll, hanem béke idejére is: »a belrend és a biztosság« fenntartásában. A közös hadsereg számerejét a legközelebbi 10 évre — az akkori viszonyok közt igen magas — 800 ezer főnyi hadilétszámban, a honvédségét viszont — egyelőre — 82 zászlóalj gyalogságban és 32 század lovasságban állapította meg; s kimondotta, hogy csupán a hadsereg évi újoncjutalékának teljes kiállítását után fennmaradó felesleg osztható be a honvédségre. Részletesen körülírta a hadsereg és a honvédség kapcsolatát a fegyveres erők egységének, az uralkodó hadúri jogainak szellemében; de biztosította a honvédelmi miniszter hatáskörét béke idején »oly intézkedésekre, melyek szerint a honvédség egy része esetleg a belrend és biztosság érdekében felhasználtassék«. Éppen ezért meg is elégedtek a magyar uralkodó osztályok a honvédség kérdésének ilyenén rendezésével, holott az — Kossuth gúnyos kifejezésével — nem volt egyéb, »mint az állandó hadsereggel rendelkező cabinet-politika uszályában kullogó birodalomegységi complementum«.

Végül rá kell mutatni arra is, hogy a véderótörvény — bár az általános és személyesen teljesítendő védelmi kötelezettség és népfelkelés beiktatásával s egyéb rendelkezéseivel bizonyos liberális-parlamentáris köntösbe öltöztette

a monarchia katonai rendszerét — igen kevésbé korlátozta az uralkodó, ill. az udvari katonai klikk abszolutisztikus rendelkezését a monarchia egész hadseregével »a dinasztia és nagyhatalmi állás érdekében«. A parlament szerepe e tekintetben csak »egyszerű alkotmányos formáságra« szorítkozott — ismerte el még Andrassy is. Igazi erőt mégsem kölcsönözhetett ez a véderő-rendszer a monarchiának. »Csak lelkesedett sereggel lehet győzni — mutatott rá Kossuth az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének legfőbb gyengéjére —, már pedig a birodalmi egység abszurd eszméje, akár abszolutisztikus formában nyilatkozzék, akár alkotmányos színű köpenyegbe drapirozza magát, ... lelkesedést, teremteni bizony sohasem fog.«

A nemzetiségi elnyomás rendszere

A magyar nép és a nemzetiségek kordábantartását biztosító erőszak-szervezet, fegyveres erő megteremtése mellett a nemzetiségek elnyomását szolgáló *különleges* intézkedések és intézmények létrehozása volt a magyar uralkodó osztályok *másik* legfőbb államszervezeti gondja a kiegyezést közvetlenül követő időben. Az idevágó törvényjavaslatok előkészítése a véderőtárgyalásokkal nagyjából párhuzamosan folyt s törvénybeiktatásuk is közel egyidőben történt.

A nemzetiségi kérdésben a »különleges, tisztán osztrák rendszer«-t alkalmazták a magyar uralkodó osztályok is: egyedül a legerősebb magyarországi nemzetiséggel, a horvátokkal — ill. annak is csupán reakciós, nagybirtokos vezetőkörével — akartak megegyezni, hogy azután teljesen szabad kezét nyerjenek a többi nemzetiséggel szemben. A megegyezés azonban egyáltalán nem ment könnyen: Horvátországban elég erős burzsoá nemzeti párt alakult ki, amely végső soron önálló állam megteremtésére törekedett, de legalábbis a dualizmusnak trializmusná váló átalakítását, ill. Horvátország viszonyának közvetlenül Ausztriával — és nem Magyarországgal — való rendezését követelte. Andrassy a horvát törekvések leküzdésére az erőszak és a megvesztegetés eszközeit alkalmazta, híven ahhoz a kijelentéséhez: »a horvátokkal úgy kellene elbánni, hogy zabot és korbácsot nekik«. A horvát tartománygyűlésen képviselői minőségben résztvevő hivatalnokokat nyugdíj nélküli elbocsátás fenyegetésével utasította a magyar javaslat elfogadására; Mažuranićot, a nemzeti párt vezérét s az ellenzéki Strossmayer djakovári püspököt távolgatóttotta a gyűlésen való megjelenéstől; amikor pedig még így is a nemzeti párt maradt többségben, a tartománygyűlést feloszlattatta, a horvát bánt leválttatta, a választójogot rendkívüli mértékben leszűkítő új választási rendszert vezetett be, s a választások lebonyolítását Rauch Levinre bízta, a maroknyi »unionista« (Magyarországhoz való csatlakozást kívánó) párt erőszakosságáról ismert tagjára. Rauch báró hivatalba lépésének mindjárt első napján olyan intézkedéseket fogantatosított, hogy »Zágráb — saját jelentése szerint — már évek óta nem töltött oly nyugodt éjszakát, mint ezt«. Az oktrojált választási rendszer és Rauch erőszakos eljárása következtében a nemzeti párt szinte teljesen kiszorult az új zágrábi tartománygyűlésről; itt lényegében csupán a horvát arisztokrácia volt képviselve, amely a horvát nemzeti érdekeket elárulva, kész volt szövetségre lépni a magyar uralkodó

osztályokkal. Ilyen előzmények után kerülhetett csak sor az egyezmény megszavazására (1868 szeptember).

Az 1868: XXX. tc.-ben foglalt egyezmény mindenekelőtt leszögezte, hogy »Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországok egy és ugyanazon állami közösséget képeznek«; közös ügyeik az udvartartás költségeinek megajánlása, a hadügy, a pénzügy, az iparügy; a közös ügyek költségeihez a »Háromegy királyság« tízévenként meghatározandó arány (első ízben 6,4%) szerint járul hozzá; a közös ügyeket illetően a törvényhozás joga a budapesti »közös« országgyűlést illeti — amelyben Horvát-Szlavonország 29 taggal van képviselve —, a végrehajtó hatalom pedig a Budapesten székelő központi kormányt, amelyben egy tárcanélküli horvát-szlavon-dalmát miniszter foglal helyet. A törvény Horvát-Szlavonország »autonóm országos kormányzatának« — élén a bánnal —, valamint országgyűlésének hatáskörét csupán az ország »beligazgatási, vallási és közoktatási ügyeire s az igazságügyre« korlátozta. A »horvát kiegyezés« tehát az osztrák-magyar kiegyezésnél is sokkal szűkmarkúbb feltételeket tartalmazott és egyáltalán nem elégíthette ki a horvátok jogos nemzeti igényeit.

Jellemző az Andrássy-kormány nemzetiségi politikájának »rendszerére«, hogy csak a »horvát kiegyezés« után, a legerősebb magyarországi nemzetiség reakciós uralkodó köreivel kötött paktum birtokában látta időszerűnek a többi nemzetiség ügyét az országgyűlés napirendjére tűzni. Csak ekkor, 1868 novemberében tárgyalhatta le a »Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról« szóló javaslatot. — amely az »államegység helyreállítása« címén megszilárdította a magyar uralkodó osztályok elnyomó hatalmát a jelentős részben románlakta Erdély felett —; csak ekkor vitte a parlament elé a nemzetiségek helyzetének általános »rendezését« tárgyaló törvényjavaslatot, amely pedig már vagy másfél éve bolyongott a képviselőház e célra kiküldött különböző bizottságainak útvesztőjében. Két javaslat került e tárgyban a ház asztalára: a »többségi javaslat« — amelynek a nemzetiségek felé tett »engedelményei« meglehetősen elcsenevészedtek a hosszas »előkészítés« során — Eötvös, ill. Deák fogalmazásában; s a »kisebbség javaslata«, a román és szerb képviselők egy csoportjának aláírásával. Szemben a magyar uralkodó osztályokkal és a polgári történetírással, amely az utóbbi javaslatban az állam szétbomlasztásának tervét látta, rá kell mutatnunk arra, hogy a nemzetiségi képviselők is tudomásul vették a kiegyezés által adott helyzetet, s csupán a magyar állam keretein belül, a központi kormányzat és egységes törvényhozás fenntartása mellett, »az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt« követelték »a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek . . . számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúságát«, a közigazgatási és kulturális autonómia bizonyos formáját. A vita kimenetele persze nem lehetett kétséges. Hiába szólaltak fel egymás után a nemzetiségi képviselők; hiába cáfolták meg a kormánynak azt a félrevezető állítását, hogy a többségi javaslat »a szabad versenynek, a szabadságnak« megfelelően oldja meg a kérdést (rámutatva: »éppen olyan verseny ez, mintha egy karddal, pisztollyal ellátott lovas huszárt odaállítanának összekötött kézzel álló öt gyermek ellenében, s azt mondanák nekik: Na most szabad a verseny köztetek. . .«) — az országgyűlés természetesen elvetette javaslatukat, s a többségét szavazta meg. Az ekként megszülető 1868: XLIV. tc. ugyan »a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában« hangzatos címet viselte, de már első mondatában voltaképpen törvényen kívül helyezte ezt az egyenjogúságot.

A törvény elvi bevezetése ugyanis leszögezte, hogy »Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képviselnek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet« ; a továbbiakban már csak »az országban divatozó többféle nyelvek hivatalos használatára nézve« tett bizonyos engedményeket, de magukról a nemzetiségekről még csak meg sem emlékezett. Ezt a bevezetést — amely, mint az egyik nemzetiségi képviselő a vita során kifejtette, — a nemzetiségeket »semmi tekintetbe sem veszi, mintha azok sem történetileg, sem törvényileg, sem jogilag, sem tényleg nem léteznének« — a sovinizmus dolgában már ekkor is előljáró Tisza Kálmán hatására iktatta Deák a törvény-szöveg élére.

Szembetűnő itt a visszaesés 1849-hez, a szegedi nemzetiségi törvényhez képest, amely — mint elvi bevezetésében hangsúlyozta — »minden népiségek nemzeti szabad kifejlődését«-t kívánta biztosítani, s amelynek jelentősége — fogyatékoságaival együtt is — abban állott, hogy a megegyezés, a szövetekezés, a közös szabadságharc szükségességének felismerése alapján jött létre. És éles az ellentét Kossuth 1862-i dunakonföderációs tervével szemben, amely — korlátozottsága ellenére is — a magyar hegemoniáról való lemondás gondolatát rejtette magában és a függetlenségükért küzdő kis népek szövetségét hirdette a reakciós, hódító nagyhatalmak ellen. 1867 és 1868 megmutatta, hogy a magyar uralkodó osztályok semmiképpen sem hajlandók lemondani a magyar hegemoniáról ; hogy nemzeti önállóságukat nem a többi nemzetiséggel való összefogásban keresik (a Habsburgokkal szemben), hanem a nemzeti függetlenség jó részének árubabocsátására is készek, hogy fenntartsák a nemzetiségek feletti uralmukat.

A magyar uralkodó osztályok amint a magyar dolgozók elnyomásában, úgy a nemzetiségi tömegek elnyomásában is az egyházra támaszkodtak. Nem véletlen, hogy »a görög-keleti vallásúak ügyében« intézkedő (már valamivel korábban elfogadott) törvény éppúgy, mint az Erdély uniójáról vagy a nemzetiségi »egyenjogságról« szóló törvény — egyaránt megemlékezett a nemzetiiségek egyházi gyülekezeteinek, a szerb és román nemzeti egyházi kongresszusnak jogairól, s különösképpen az egyházaknak arról a jogáról, hogy iskolákat tartsanak fenn. Ezzel — és egyéb eszközökkel — a magyar vezetőkörök a nemzetiségek főpapjainak támogatását akarták biztosítani ; másrészt a nemzetiségi iskolákat azért szolgáltatták ki a klérusnak, hogy a nemzetiségek dolgozó tömegeit visszatartsák az osztályharcotól, és megakadályozzák, hogy a magyar néppel együtt harcoljanak a dualizmus elnyomó és kizsákmányoló rendszere ellen.

Mindennek ellenére a nemzetiségi törvénynek még voltak pozitív mozzanatai ; még kifejezésre jutottak benne — főleg Deák és Eötvös közreműködéséből kifolyólag — bizonyos liberális nézetek : a nyelvhasználatot, a közművelődést illetően. Deák és Eötvös alaposan eltávolodtak ugyan már azoktól a haladó eszméktől, amelyek reformkori pályájukat jellemezték, de kétségkívül érződtek még rajtuk a liberalizmusért folytatott évtizedes harcok hagyományai, jobban, mint bárkin a kiegyezést elfogadó többség — a liberalizmus e renegetái — körében. Ezeknek a liberális hagyományoknak adott hangot Deák, amikor pl. — még néhány évvel később is — arra emlékeztetett, »mennyit küszködtünk gyermekkorunkban azzal, hogy egy idegen, egy holt nyelven kellett tanulnunk és nézzük mennyire van most ifjainknak megkönnyítve a tanulás azáltal, hogy magyar nyelven oktattatnak. Ugyanez áll minden más nemzetiség nyelvére nézve«. Ezek a liberális hagyományok nyilvánultak meg

most a nemzetiségi törvény nem egy rendelkezésében is. A törvény leszögezte, hogy »az ország kormányának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágazatában... a magyar«, de kimondta, hogy »a törvényhatósági tisztviselők saját törvényhatóságaik területén... a lehetőségig ezek nyelvét használják«. Leszögezte, hogy »az államkormány által kinevezett minden bíróságok hivatalos nyelve kizárólag a magyar«, de az alsófokú bírásokban módot nyújtott a nemzetiségi nyelvek használatára is. Kimondta a törvény, hogy az állam köteles »a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általok lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik«; kimondta egyetelapítási jogukat és hivatalképességüket is.

Ezek a korlátozott, de mégis csak pozitív rendelkezések azonban — papíron maradtak. Számos magyar politikus már ekkoriban többé-kevésbé nyíltan állást foglalt a nemzetiségek iránt tanúsított eme »túlzott engedékenység« ellen, s a törvényt végrehajthatatlannak tartotta, mert »nyelvi és foederalistikus károszt« teremtene. A nemzetiségi elnyomás legsúlyosabb terhét kezdettől fogva nem is maga a törvény jelentette, hanem az a tény, hogy a gyakorlatban még a törvénybefoglalt, korlátozott nyelvi-kulturális »engedmények« sem valósultak meg. Találóan jellemezte néhány évvel később az egyik román képviselő a nemzetiségi törvény »végrehajtását«. A törvényben »biztosított, hogy a középiskolákban... ott, hol a nemzetiségi tömeg nem magyar, a többségben levő nemzetiség nyelvén is tartassanak előadások. Kérdem a tisztelt kormányt, vajon hét év óta tett-e e tekintetben legkisebb intézkedést is?... Az első bíróságoknál és municipiumoknál megadatott a jog (a nyelvhasználat joga) és ott szabadság van — mondatott —, én azt is tagadom... Semmi bíróságnál, legalább Magyarországon és a Bánságban, nem is fogadnak el mást, mint magyar folyamodást... A nemzetiségi törvény megengedte azon tisztviselők számára, kik nem tudják az állam nyelvét, hogy saját nyelvüket használhassák. Ám ez is betiltatott. Kérdem tehát,... hol van még biztosítva a saját nyelv használati joga a nemzetiségeknek?... Ne méltóztassék minduntalan minket fenyegetni azzal, hogy a nemzetiségi törvényt megváltoztatják, mert majd mi fogunk föllépni és kérni... megszüntetését, mert jobb törvény nélkül, mint törvénnyel, és azt mindennap megsérteni.« Mindezt tetézték a nemzetiségi politikusok ellen indított — olykor hosszabb börtönbüntetéssel végződő — sajtóperek (pl. Roman Sándor, a Federatiunea című román lap szerkesztőjének sajtóperei), államszolgálatban levő nemzetiségi képviselők (pl. a román Măcelariu Illés és Babeş Vince) állásuktól való megfosztása stb., már a nemzetiségi törvény beiktatása körüli hónapokban.

A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban kell megemlítenünk az Andrássy-kormánynak még egy fontos kormányzati ténykedését: a katonai határőrvidék feloszlását. Kétségtelen: a magyar miniszterelnöknek komoly szerepe volt abban, hogy az uralkodó — a bécsi katonai körök ellenkezése dacára — 1869 augusztusában rendeletet adott ki az eddig közvetlenül Béctől függő katonai szervezet feloszlásáról, a határőrvidék »polgárosításáról« s Horvátországba, ill. Magyarországra való fokozatos bekebelezéséről. A polgári történetírás és memoár-irodalom nyomatókusan ki is emelte, milyen jelentős sikere volt ez Andrássy politikájának az udvari arisztokrata-katonai klikkel szemben, amely a határőrvidéknek autonóm tartományként való fenntartását s közvetlenül a közös hadügyminiszter alá rendelését kívánta,

abból a célból, hogy ez a délszláv többségű terület bázisul szolgáljon számára a magyar állam folytonos fenyegetésére s alkalomadtán a dualizmussal szemben a centralizált összmonarchia helyreállítására. A polgári történetírás azonban e mellett elmulasztott rámutatni a dolog másik oldalára : arra, hogy a határőrvidék felosztása és »a magyar korona területébe« való bekebelezése, csakúgy mint Erdély uniója és Fiume »önálló testként az ország koronájához csatolása« — amely intézkedésekben történetírásunk az »államegység helyreállítását« ünnepelte — nagykiterjedésű nemzetiségi többségű területeket, szerbek, románok stb. tömegeit szolgáltatotta ki újra a magyar uralkodó osztályok hatalmának, az egyre súlyosbodó nemzetiségi elnyomásnak.

A magyar kormány elnyomó rendszabályaival élesen szembefordult a nemzetiségek túlnyomó része. Az erdélyi román burzsoázia és értelmiség már az 1868 májusi balázsfalvi pronounciamentumban az unió elvetése és Erdély autonómiája mellett szállt síkra ; az 1869 februári temesvári értekezleten állást foglalt a kiegyezés és a nemzetiségi törvény ellen ; a márciusi szerdahelyi konferencián pedig kinyilatkoztatta, hogy nem vesz részt, passzivitást tanúsít a küszöbönálló képviselőkiválasztásokon. Horvátországban a terrortal elfogadott kiegyezés ellen a nemzeti-liberális párt heves harcot kezdett, népi tömegek támogatásával ; Zágrábban meg-megújultak az utcai tüntetések, a katonasággal való összecsapások. A szerb burzsoázia — amely 1869 elején a nagybecskereki értekezleten tűzte ki programját — különösen éles harcot indított a kiegyezés és a nemzetiségi törvény ellen. A határőrvidéken pedig »valósággal forradalmi színezetű mozgalom« támadt ; a »polgárosítás«, amelynek gyakorlati végrehajtása 1871-ben vette kezdetét, csupán jelentős katonai erővel és hosszú évek folyamán volt megvalósítható. A magyar uralkodó osztályok elnyomó nemzetiségi politikájának szövvényes rendszere tehát nem biztosíthatta a 67-es államszervezet erejét és szilárdságát. Sőt : az ilyen nemzetiségi politika — Sztálin szavaival — »az állam biztos halálát« eredményezi, »mert aki a nemzetiségek egyenlőségének elvét megsérti és kiváltságokat ad egy nemzetiségnek — az halálra ítélte saját nemzetiségi politikáját«.*

A közigazgatás és igazságszolgáltatás átszervezése

A nemzetiségek elnyomásához éppúgy, mint a magyar nép fékentartásához fegyveres erőn és törvényes korlátozásokon kívül persze »célszerűen« berendezett közigazgatásra is szükség volt. A közigazgatás megszervezése, ill. átszervezése volt az Andrássy-kormány *harmadik* — az előbbiekkal szorosan összefüggő — államszervezeti teendője a kiegyezés után.

Ez a teendő már a kiegyezés körüli hónapokban igen élesen vetődött fel, az államhatalom központi szerve, a kormány és helyi szervei, a megyék szembenállása következtében. A kiegyezéssel — mint ismeretes — a végrehajtó hatalmat az (1860-ban visszaállított) rendi kormányzervektől a minisztérium vette át. Az 1867-es minisztérium persze silány »utánzata« volt csupán az 1848-as polgári forradalom vívmányának, a független felelős magyar minisztériumnak — Kossuth a kiegyezés kormányát »magát függetlenből királyivá átbérmált minisztérium«-nak gúnyolta — ; a Béccsel paktáló népellenes Andrássy-kormány — mint láttuk — személyi összetételében is mintegy

* Sztálin Művei. 5. köt. Szikra, 1951. 275. 1.

megtestesítette a nagybirtok hegemoniáját a dualista Magyarországon; mégis kétségtelen, hogy miniszteriális rendszer (újbóli) bevezetése az államszervezet *burzsoá* átalakításának mozzanata volt. Másrészt a kiegyezéssel helyreállt a megyei rendszer, a megyék önkormányzata, amelyet a szabadságharc után a Habsburg-abszolútizmus felfüggesztett, majd 1860—61. évi átmeneti felelevenedése után ismét hatályon kívül helyezett. A megyei rendszer pedig — bár az 1848: XVI. tc. az országgyűléshez hasonlóan »népképviselői« alapra helyezte — lényegében a *rendi* államszervezet intézménye volt és bizonyos mértékig a feudális széttagoltság csökevényét képezte. Ez a helyzet nyilvánvalóan a burzsoá jellegű miniszteriális rendszer és a feudális maradványként továbbélő megyei rendszer ellentmondását rejtette magában és szükségszerűen kiváltotta a kormány központosító törekvését.

A miniszteriális kormányzat és a megyerendszer szembenállása azonban döntően nem ebből fakadt, hanem abból, hogy a minisztérium a kiegyezés alapján állt; a megyei törvényhatóságokban viszont többé-kevésbé széles talaja volt a kiegyezéssel való elégedetlenségnek (amint ezt Kossuth leveleinek hatása, Heves megye és más törvényhatóságok fellépése is bizonyította). Így azután a kormánynak az a törekvése, hogy a közigazgatást központosítsa, befolyását a megyékben kiszélesítse, nem annyira a polgári haladást célozta, a feudális részállamokhoz hasonló autonómiák megszüntetését, »a középkori barbárság mentsvárainak«, a megyékben uralkodó »ázsiai állapotoknak« felszámolását (amiről beszéltek), — hanem inkább azt, hogy a megyék, a minisztériumtól szorosabb függésbe kerülve, ne tudjanak a kiegyezéssel, a dualizmus rendszerével szemben komolyabb erőt kifejteni, ne hozzassák a 67-es kormányt »kellemetlen« helyzetbe.

Tudjuk azonban, hogy a megyék ellenzéki középirtokosainak elégedetlenkedése jórészt csupán a kiegyezés *adott formája* ellen irányult, mint amely nem biztosított számukra önálló érvényesülési és uralmi lehetőséget; a megyei középirtokosok zömükben Tiszáékhoz, a balközéphez tartoztak s a magyar néppel és a nemzetiségekkel éppúgy szembenálltak, mint a kormány, a Deák-pártiak; így a 67-es rendszer ellen való komolyabb fellépésre maguk sem gondoltak. Amikor most — és később is — arról beszéltek, hogy a miniszteriális központosítás a megyét, mint »az alkotmány évszázados védőbástyáját« vagy éppen mint »a polgári közszabadságok letéteményesét« veszélyezteteti, akkor távolról sem a nemzet alkotmányos jogait vagy az állampolgárok szabadságjogait féltették, hanem a maguk évszázados feudális életformáját, uraskodását a megyei hivatalokban, a sógorságon-komaságon alapuló, a néppel önkényesen erőszakoskodó rothadt és korrupt megyei közigazgatást. Ilyenképpen a kormány és a megyék — szembenállásuk ellenére — igen lényeges pontokon találkoztak: a népellenességben, a nemzetiségi elnyomásban, a közigazgatás valóban haladó, polgári-demokratikus átszervezésének elvetésében és visszautasításában.

Mindez megteremtette a burzsoá jellegű miniszteriális rendszer és a feudális maradványként továbbélő megyei rendszer ellentmondásának »megoldását«, egy olyan kompromisszum formájában, amelyet egyfelől a fokozódó központosítás, a minisztérium befolyásának növekvő kiterjesztése, másfelől a megyei szerkezet fenntartása és a kettőnek a burzsoá-földbirtokosi államszervezetben való összeolvasztása jellemezett. A közigazgatás átszervezésének ilyenét »megoldása« persze hosszabb folyamat volt — most is, később is éles parlamenti viták kísérték —; ezúttal csak első

lépését, említjük: a »köztörvényhatóságok rendezéséről« szülő 1870: XLIII. tc.-t. Ez a törvény — amelyet a kortársak az állam és megye kiegyezésének neveztek — fenntartotta a megye feudális eredetű népelnyomó apparátusát, a választott alispán és szolgabírák hatáskörét, de ugyanakkor kiszélesítette a minisztériumot képviselő és általa kinevezett főispán befolyását (pl. a tisztviselek jelölésével kapcsolatban) és lényegileg kiküszöbölte annak lehetőségét, hogy a megye valamely kormányrendelet végrehajtását megtagadja. Jellemző még, hogy a törvény — amely a volt szabad királyi városok törvényhatóságát nagyjából hasonló módon szabályozta — kimondotta, hogy a (megyei, ill. városi) törvényhatósági bizottságot csak fele részben választják, fele részben pedig »a törvényhatóság területén legtöbb egyenes államadót fizető... nagykorú honpolgárokból«, vagyis a legvagyonosabbakból, az ún. virilistákból állítják össze. ». . . a virilis szavazat befércelése« — amely joggal volt Kossuth szemében »kihívó gúnyúzás a népképviselő eszméjéből« — a megyei bizottságokban a nagybirtokosok vezetőszeropét, a városi bizottságokban a burzsoázia növekvő súlyát biztosította. Ugyanígy rendelkezett a közigazgatási törvényalkotás következő láncszemét képező 1871: XVIII. tc. a »községek rendezéséről«, amely a községi képviselőtestületeket jórészt a kulákok kezére játszotta, a községi közigazgatás élére pedig — az alispáni-szolgabírói önkény helyi képviselőjeként — a jegyzőt állította.

A közigazgatás átszervezésével párhuzamosan haladt — s vele számos vonatkozásban érintkezett — az igazságszolgáltatás új szervezetének kiépítése. A polgári törvénykezési rendtartás — amely kimondotta az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, tekintet nélkül azok nemesi vagy nem-nemesi származására; a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvény — amely a burzsoá államszervezés elveinek megfelelően elválasztotta az igazságszolgáltatást a közigazgatástól és a bírói hivatal függetlenségének követelményét hangoztatta; az első folyamodású bíróságok rendezéséről és az ügyészségről szóló törvény — amely megalkotta a járásbíróságokra, törvényszékekre, táblákra és kúriára tagozódó modern bírói és hozzákapcsolódó ügyészi szervezetet; a büntető-törvényekre és gyakorlatra vonatkozó intézkedések, — amelyek eltörölték a testi fenytítésnek és bilincsnek büntetésként való alkalmazását, a vérdíjat stb. — mindez kétségtelenül liberális jellegű rendszabály volt, az igazságszolgáltatás burzsoá átalakítását jelentette. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell nemcsak azt az általános és közismert tényt — amely persze az 1867-es Magyarországra is teljes mértékben vonatkozik —, hogy a burzsoá államban a törvény előtti egyenlőség, a bírói függetlenség stb. csak látszólagos, s valójában az »igazságszolgáltatás« is az uralkodó osztályok kezében van, mint egyik eszközük a dolgozó nép elnyomására; hanem azt is, hogy a magyarországi igazságszolgáltatásnak a kiegyezés után kiépülő »modern« szervezetében — minden »liberalizálódás« ellenére — ugyancsak jelentékeny feudális csökevények maradtak. Így pl. házassági ügyekben továbbra is fenntartották az egyházi bíróságok illetékességét; az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való elválasztását pedig csupán részlegesen valósították meg: alsóbb fokon, az ún. kisebb polgári peres ügyekben, ill. a községi bíráskodás során közigazgatási tisztviselők, gyakran éppen szolgabírák »szolgáltattak igazságot«. Ez persze széles lehetőséget nyitott arra, hogy még a burzsoá értelemben vett jogszerűséget is lábba tiporják és a szolgabírói önkény nyíltan erőszakos módszereit, a törvények által nem korlátozott, »diszkréciónárius« eljárási módokat alkalmazzák ezen a téren is.

A választási rendszer és a törvényhozás

A fegyveres erőre és a nemzetiségekre vonatkozó legfontosabb törvényeket még ugyanaz az — 1865-68-i — országgyűlés fogadta el, mint amely magát a kiegyezést; a közigazgatást és az igazságszolgáltatást átalakító törvények azonban már csak a következő parlamenti ciklusban kerültek tárgyalásra: az 1869 tavaszán megválasztott új országgyűlésen. Az 1869 márciusi választások viharos körülmények között zajlottak le: a választónévjegyzékek összeállításával kapcsolatos visszaélések vesztegetések és véres atrocitások tetézték. (Pl. a pécsi választócsata, amelynek 49 sebesültje lett.) Még a 67-es alapon álló történetírás is kénytelen beismerni, hogy a kormány »felhasználta minden legitím és illegitím befolyását arra, hogy a többséget megtarthassa«. A választási harc során a kormánypárt továbbra is jelentős többséget verekedett ki magának; mégis elveszített több mint 60 választókerületet, amelynek mandátumai részben a balközépnek, részben a 48-as pártnak jutottak. A kiegyezéssel való széleskörű elégedetlenség tehát mindenek ellenére megmutatkozott a választások eredményében is. Nem hagyható említés nélkül az sem, hogy a választásokkal kapcsolatban Somogy megyében — az előző év tavaszán történetekhez hasonlóan — földosztó mozgalom lobbant fel; ellene a kormány szokott módszereivel lépett fel.

Az 1869-i választásokból a kormány azt a tanulságot vonhatta le, hogy egy további területen, a törvényhozást illetően is van még államszervezeti tenni-valója, mert az 1848-ban életbeléptetett választási rendszer nem biztosítja eléggé zavartalanul a kiegyezési politika folytatását. Az 1848: V. tc.-ben foglalt választójog a polgári forradalom vívmánya volt; nagy lépést jelentett előre a rendi törvényhozással szemben. Ugyanakkor azonban ez a választójog még mindig igen szűk körre szorítkozott és széles dolgozó tömegeket zárt ki a szavazásból. A 67-es kormányzat most mégsem a választójog demokratikus kiterjesztését — ellenkezőleg: szűkítését tartotta államszervezeti tevékenysége feladatának. Erre vall, hogy az 1870—71-ben hozott közigazgatási törvények útján — mint láttuk — a törvényhatósági bizottságok, ill. községi képviselőtestületek fele részét, mindennemű választás mellőzésével, a »virilistákból« állította össze; utóbb pedig — mint erről még bővebben is szó lesz* — megvalósította a választójogi törvény »reformját«. Így született meg néhány évvel később az 1874: XXXIII. tc. »az 1848: V. tc. módosításáról és kiegészítéséről«, ami valójában a választójog korlátozását jelentette. Találón mutatott rá a parlamenti tárgyalás során az egyik nemzetiségi képviselő: a választójogi javaslatban éppúgy, mint általában az 1867 óta »alkotott politikai törvényekben azon intenció mutatkozik, mintha az 1848-iki törvényhozás nagyon is messze ment volna és mintha már most hátrálni lenne szükséges«.

Az 1874. évi törvény a választójogot magas vagyoni cenzushoz kötötte: városban legalább 3 szobás ház tulajdonához, vagy évi 105 forint adóköteles jövedelemhez, falun legalább $\frac{1}{4}$ telket (8—10—12 hold) kitevő földbirtokhoz, ill. iparosoknál legalább egy segéd alkalmazásához. Ezekkel a feltételekkel a nép széles rétegeit: a dolgozó parasztság és a városi kispolgárság zömét, az ipari és mezőgazdasági munkásságot már amúgyis kirekesztették; mégis az utóbbiak jogfosztottságát jónak látták külön is kifejezésre juttatni.

* Ti. a tankönyv egy későbbi fejezetében.

»Választói joggal nem bírnak — mondja a törvény —, habár a fentebbi... kellékek valamelyikét igazolják, kik gazdai hatalom alatt állanak«, vagyis »a kereskedő és iparos tanoncok, valamint a köz- és magánszolgálatban álló segédek és cselédek«. Az értelmiségieknek, diplomásoknak ugyan jövedelmükre való tekintet nélkül megadták a választójogot (bár pl. a tanároknál, tanítóknál csak abban az esetben, »ha illető állomásukra a törvény értelmében kinevezettek, választattak vagy hivatalukban megerősítették«); a volt nemesek szavazati jogát viszont minden feltétel nélkül fenntartották; a nőket pedig a választók közül eleve kirekesztették. Jellemző, hogy az adóhátralékosokat is megfosztották a választójog gyakorlatától; de amikor kiderült, hogy ez az úri birtokosokat ugyancsak széles körben érintené, a rendelkezést sietve enyhítették. A választójognak ez az alapjában burzsoá jellegű, de feudális vonásokat is tartalmazó, mélységesen antidemokratikus szabályozása a választásra jogosultak szűk körét még jobban csökkentette: míg 1870-ben az 1848. évi törvény alapján 890 416 volt a választók száma, vagyis a lakosság 6,7%-a, addig 1881-ben az 1874. évi törvény alapján már csak 821 241, a lakosság 5,9%-a.

De a választási rendszer még a lakosságnak ezt a kis töredékét is megakadályozta abban, hogy politikai állásfoglalását szabadon nyilvánítsa, ill. annak megfelelő parlamenti képviseletet szerezzen. Gondoskodott róla a — következő években még »továbbfejlesztett« — ún. választási geográfia, amely kizárólag a kormánytöbbség biztosítását tartva szem előtt, a választókerületeket nemcsak a népesség számához, de még a választásra jogosultak számához képest is szerfölött aránytalanul osztotta be: így egyes kerületekben 100—200, másutt 7—8000 választó küldött egy képviselőt. Gondoskodott róla a választás előkészítésére és vezetésére törvényhatóságokként alakított »központi választmány« — élén az alispánnal, ill. polgármesterrel —, amely a választók névjegyzékét úgy állította össze, hogy a kormánypárti többség lehetőleg eleve biztosítva legyen: így az ellenzéki érzelmű szavazókat gyakran tömegesen kihagyta a névsorból. Gondoskodott róla az az intézkedés, hogy a választás a kerület székhelyén történjék, ami a távolabbfekvő községek lakói számára megnehezítette, sőt nem egyszer lehetetlenné tette a választójog gyakorlását. Gondoskodott róla mindenekelőtt a szavazásnak »nyilvánosan, élőszóval«, sőt a községi elöljáróság kiküldött tagjainak jelenlétében való lefolytatása — ez a kirívó feudális maradvány a választási rendszerben —, ami tág lehetőséget nyitott a választók gazdasági és közigazgatási »befolyásolására«. Mindezen felül a törvény nem mulasztotta el azt sem, hogy rendőri közegeket és »szükség esetén« katonai erőt bocsásson a választókerület választási elnökének rendelkezésére; valamint súlyos büntetéssel fenyegette meg azt, aki a választással kapcsolatban »a tulajdon sérthetatlensége, valamely nemzetiség, osztály« vagy »a magyar állam egysége« ellen izgat stb.

Kétségtelen, hogy ezeknek a rendelkezéseknek az éle nemcsak a 48-as párt, hanem — jelentős mértékben — a nemzetiségek ellen irányult, a nemzetiségek parlamenti képviseletének minél teljesebb megnyirbálását célozta — amint azt a parlamenti tárgyalás során egyes nemzetiségi képviselők élesen fel is vetették. A választójogi törvény egyéb intézkedéseivel is súlyosan nyomta a nemzetiségeket; pl. azáltal, hogy a választhatóságot a magyar nyelv ismeretéhez kötötte. Idevágott a már említett »választási geográfia« is: a nemzetiségi vidékeken a választókerületek sokkal kisebbek voltak, mint az Alföldön. A 70-es években pl. a 4110 lakosú és csak 100 választóval

bíró Abrudbánya, az ugyanannyi lakosú szász Vízakna éppen úgy egy képviselőt küldött az országgyűlésre, mint a 29 ezer lakosú Cegléd, a 20 ezer lakosú Nagykőrös vagy a 17 ezer lakosú Csongrád. Ennek persze nem az volt az oka — amiről Beksics vagy Szekfű beszél —, mintha a magyar állam nem-hogy elnyomta, sőt éppen »előtérbe helyezte« volna a nemzetiségeket; hanem az, hogy a kis nemzetiségi kerületekben volt a legsimábban biztosítható a kormánypárti képviselőjelölt megválasztása. Ezekben a vidékeken ugyanis az országos arányszámnál is jóval kevesebben rendelkeztek szavazati joggal (Erdélyben pl. 3,2%); jórészt állami hivatalnokok, a kormányzattól függő vagy annak lekötelezett földbirtokos és burzsoá elemek. A kis választókerületek egyben a választók közvetlen befolyásolását, »megdolgozását« is megkönnyítették.

Mert a törvény nyújtotta lehetőségek gátlástalan kihasználása mellett a befolyásolás, vesztegetés volt a parlamenti választások főeszköze a 67-es Magyarországon. A korrupció — az 1869. évi előzmények után — az 1872-i választások során már hallatlan méreteket öltött. »A választások — írja egy 48-as párti kortárs — a kerületek nagy részében árverésre fajultak, a pénz legnagyobb részét a kortesvezérek lopták el, a tisztviselők és bírák korteskedtek, fenyegettek... Az erősebb kormánypárti választások 30 000 forinttal kezdődtek, közhír szerint báró Vodjaner Albert 60 000, gróf Apponyi Albert 60 000 forinttal győztek, Kállay Béni 30 000 forinttal bukott. Ezekkel szemben legolcsóbbak voltak a szélbali választások, Boborié Cegléden 18 frt-ba került, a Madarász Józsefé sem sokkal került többbe.« A kormány »választási kiadásait« fedezte: »1. a rendelkezési alap fele és pedig két évi 200 000 frt. 2. grófság, báróság, nemesség, kamarasság, kereszték ára, és pedig a nemességért 10—20 000, a báróságért 15—30 ezerig, grófságért 20—60 000, a keresztért 5—15 000 frt-ig. 3. egyesek, intézetek, vállalkozók segélyei, báró Sina maga... 100 000 frt-ot adott. 4. püspökök, káptalanok önkéntes kényszeradományai, Hajnald maga rendszeren 40 000 forintot adott. Az esztergomi érsek... Sennyeynek 60 000 forintot adott. 5. a megyei pártpénztárak. Kis számolással a többség költsége 2 600 000, a balközépé 400 000 frt-ra tehető«.

Ilyen körülmények között egészen természetes, hogy a 67-es Magyarország országgyűlési képviselői általában csak az uralkodó osztályok köréből — elsősorban a nagy- és középbirtokosok közül — kerülhettek ki; s nem a népnek, de még csak nem is választóik többségének érdekeit, hanem az uralkodó osztályok, mindenekelőtt a nagybirtokos-osztály érdekeit képviselték. Ehhez a képviselőházhoz járult azután az országgyűlés másik háza, a rendi időkből változatlanul átmentett főrendiház, amelynek — 1886-ig — minden arisztokrata, főpap és főispán tagja volt. Méltán tekintette ezt Kossuth a józan ész kigúnyolásának, a hűbérrendszer legszembeszökőbb maradványának az ország politikai életében.

Így festett a kiegyezés utáni Magyarország »népképviselési alapon« nyugvó törvényhozása: a legkevésbé sem veszélyeztette a nagybirtok és nagytőke uralmát, a dualizmus egész rendszerét, sőt éppen jó eszköz volt annak fenntartására és megszilárdítására. De még ennek a törvényhozásnak a keze is nagymértékben meg volt kötve. Folytathattak ugyan — és folytattak is — kormánypártiak és ellenzékiek éles vitákat az országgyűlésen különféle kérdésekről; hozhattak ugyan — és hoztak is — burzsoá-liberális jellegű (bár gyakran inkább csak liberális látszatú) törvényeket (mint a zsidók emancipációjáról, iparról, kereskedelemről, az egykori úrbéri kapcsolatból

fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről, egységes mértékrendszer-ről, népszámlálásról és statisztikáról stb.) —, de az alapvető kérdésekbe a törvényhozásnak vajmi kevés volt a beleszólása. Nemcsak arról van szó, hogy a belügyekre vonatkozó törvényjavaslatok sorsa nem az országgyűlésen, hanem a Deák-klubban vagy a mágnáskaszinóban dőlt el, hanem mindenképp arról, hogy a legfőbb döntések a bécsi Burg termeiben vagy éppen a Rotschild-bankház irodáiban születtek; hogy a magyar törvényhozás egész tevékenysége csupán a dualista rendszer szűkre szabott keretei között mozoghatott, a kiegyezés talaján, a 67-es »közjogi alapon« folyhatott. A közös ügyek közös miniszterei az országgyűlésnek nem tartoztak felelősséggel, hanem az osztrák és a magyar delegációnak: elvileg két képviselőnek, tehát gyakorlatilag *egynek sem*. Így a közös ügyek intézését az abszolutizmus kormányzati módszereinek továbbélése jellemezte: a döntés az uralkodó kezében volt, aki előtt az udvari katonai körök és a bécsi fináncörök szava esett latba a legnagyobb súllyal. De az abszolutizmus maradványai még a belügyek terén is érvényesültek. Nálunk nem volt ugyan az alkotmánynak olyan cikkelye, mint Ausztriában a hírhedt 14. § (amely azzal a joggal ruházta fel a császárt, hogy a birodalmi tanács két ülészaka közötti időben rendeletekkel kormányozzon); de volt olyan törvénycikk — még a kiegyezési törvénycikk *előtt* iktatták be, az 1848-ban hozott törvény megváltoztatásával —, amelynek értelmében a király a következő évre szóló költségvetés elfogadása *előtt* is feloszlathatta az országgyűlést (bár azzal a feltétellel, hogy még az év folyamán ismét összehívja). (1867: X. t. c.) S megvolt mindenképp az ún. királyi előzetes jóváhagyás (»előszentesítés«) gyakorlata, amelyet Ferenc József még ugyancsak a kiegyezés törvénybeiktatása *előtt* vezetett be. Már 1867 márciusában azt kívánta, hogy »jövőre a kormány minden javaslata, mielőtt az országgyűlés fórumához kerül, előzetes megtekintés végett elébe terjesztessék«. Andrássy teljesítette ezt a kívánságot; így fejlődött ki ez a »jogszokás«, amely »anélkül, hogy valaha törvénybe iktattatott volna, Magyarország politikai életében idővel, sok esztendei hagyomány alapján szinte törvényerőt nyert« — az alkotmányosság és a parlamentarizmus nagyobb dicsőségére. Minderre nézve éppen nem tartjuk túlzottnak Kossuth kritikáját, aki úgy ítélte meg a 67-es államszervezetet, mint »összetákolt parlamentáris paródiát s pseudo-alkotmányos életformát« és maró gúnnyal szólt »az alkotmányos formákkali abszolutisztikus kormányzat királyi kényelmeiről.«

Az állam és egyház viszonya, népoktatás

Nem lenne teljes a képünk a 67-es magyar államszervezet kiépülésének első szakaszáról, ha *végezetül* nem vetnénk egy pillantást az állam és egyház viszonyára a kiegyezés után.

Az állam és egyház viszonyának szabályozása fontos kérdése a burzsoá átalakulásnak, a burzsoá államszervezet kiépítésének. Hogy az egyház mennyit őriz meg feudális hatalmából, milyen lesz a helyzete a burzsoá államban, megtörténik-e az államtól való különválás — attól függ, mennyire következetes, mennyire demokratikus a burzsoá átalakulás.

Hogy a kiegyezés felemás és antidemokratikus tény volt, hogy a 67-es államszervezet igen óvatosan bánt a feudális intézményekkel — ez az előbbie-

ből már eléggé világos. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az állam és egyház között egyáltalán nem került sor összecsapásra a kiegyezés után. Az »előcsatározások« már a kiegyezés hónapjaiban, 1867 tavaszán megkezdődtek. A támadás a klérus részéről indult ki, amely igen jól érezte magát az abszolútizmus rendszerében és éppen nem örült az effajta »alkotmányos«, »liberális« fordulatnak. Sikerült is elérnie — még néhány nappal a magyar minisztérium kinevezése előtt, Deák és a leendő miniszterek tudta nélkül, puccsszerű módon — Simor János győri püspöknek hercegprimássá való kineveztetését. A klerikális reakció kombattáns képviselője került ezzel a primási székbe, aki múltjához híven — éveken át a bécsi Pázmáneum igazgatója, majd a konkordátumot megkötő Thun Leó minisztériumának osztálytanácsosa volt — azzal kezdte tevékenységét, hogy az uralkodóhoz intézett emlékiratban állást foglalt a kultuszminiszternek az egyház és az iskola ügyeibe való beleszólása ellen, s azt követelte, hogy ezeket a király az ő közvetítésével intézze. (Egyébként pedig — minden eshetőségre készen — előkészületeket tett arra, hogy az egyházi javakat egy belga bankárnak eladja.)

Deák és Eötvös — akiken, mint láttuk, kétségkívül érződtek még a liberalizmusért folytatott évtizedes harcok hagyományai — természetesen szembeszálltak a főpapság támadásával. Deák megvédte az uralkodó előtt a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörét, s a magyar kormány, első egyházpolitikai tetteként, megtagadta a konkordátum érvényességét Magyarországra nézve.

A következő lépés az ún. katolikus autonómia kérdésének felvetése volt. Az autonómia követelése 1848-ban még a klérus részéről merült fel, hogy szembeszegezze a magyar nemzeti kormánnyal, s — a király nevében teljhatalmat biztosítva magának az egyházi birtokok és alapítványok kezelésére, az iskolák vezetésére és felügyeletére — mintegy szuverén állást teremtsen a katolikus egyháznak a magyar államon belül. Most, 1867-ben Eötvös a támadóan fellépő klérus ellen, Róma befolyása ellen akarta felhasználni ezt az intézményt: világiak bevonását szorgalmazta a katolikus egyház vezetésebe, ezzel juttatva kifejezésre az állam jogát az egyházi vagyon és alapítványok felett. Jellemző azonban, hogy a klérus most is a maga javára tudta fordítani ezt a javaslatot; a hosszan elhúzódó előkészítő tanácskozásokon, majd az 1870-ben tartott katolikus kongresszuson — Deák ismételt erélyes föllépése ellenére — olyan tervezetet fogadtatott el, amely lényegében kikapcsolta volna az állam befolyását az egyházi és iskolai ügyekből. S mindezt tetézte azzal, hogy a tervezetet — a kormány és az országgyűlés megkerülésével — egyenesen a királynak terjesztette elő szentesítés végett. Ferenc József, bár szívében a klerikálisokkal rokonszenvezett, kénytelen volt a tervezetet országgyűlés elé utalni, ahol azután — nem került tárgyalásra.

Még nagyobb viharokat kavart Eötvös 1868-ban benyújtott népiskolai törvényjavaslata, amely az általános elemi iskolai tankötelezettség elvén és — az egyházi iskolák mellett — »közös«, vagyis felekezeti jelleg nélküli iskolák létesítésének elvén alapult. Bár a javaslat elég szerény és óvatos volt, a klérus mégis szenvedélyesen nekitámadt és szervezett hecckampánnyal akarta megakadályozni törvénybeiktatását. Simor esztergomi érsek a tankötelezettség kimondását a szülők nevelési joga megsértésének nevezte s pástorlevélben utasította a papságot a javaslat elleni izgatásra. Haynald Lajos kalocsai érsek — akit 1849-ben Horváth Mihály püspöki irodavezetői állásából mint kártevőt függesztett fel — a főrendiházban követelte, hogy a

népnevelés továbbra is az egyház kizárólagos joga maradjon. A pannonhalmi főapát pedig egyenesen azt hangoztatta, hogy a tankötelezettségről szóló törvény »az első lépés a kommunizmus felé«. A hangulat a képviselőházban olyan feszültté vált, hogy zárt ülésen külön bizottságot küldtek ki a felekezetek képviselőinek meghallgatására. Hosszas huzavona után, eléggé meg-tépázva lett csak törvény Eötvös javaslatából 1868 végén.

Az 1868: XXXVIII. tc. »a népiskolai közoktatás tárgyában« — még így is nyilvánvalóan burzsoá-liberális rendszabály volt: azzá tette — említett alapelvein kívül — a tanítói állás képesítéshez kötése, állami tanító- és tanítónőképzők felállítása, a tanítandó tárgyak előírása, az anyanyelven történő oktatás kimondása stb. Ugyanakkor kétségtelenül hanyatlást, visszalépést jelentett 1848-hoz képest, az »egységes nemzeti tanodá«-ról szóló, ugyancsak Eötvös által szerkesztett és az első népképviselői országgyűlésen tárgyalott törvényjavaslathoz képest. Eötvös 1868-ban jóval nagyobb engedményeket tett az egyháznak, mint két évtizeddel korábban. 1848-ban még — legalábbis elvileg — az iskolák államosításának követelményét vallotta, 1868-ban már csupán állami felügyeletet kívánt a felekezeti iskolák felett; az egyházak egyébként iskoláikban »a tanítókat és tanárokat maguk választ-hatják, ... a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer iránt is« — bizonyos korlátok között — maguk intézhetnek. 1848-ban még a hitoktatás fakultatívva tételét szorgalmazta, 1868-ban már a »hit- és erkölcsan«-t állította a kötelezően tanítandó tárgyak sorának élére. A törvény erősen kompromisszumos jellegét mutatja még, hogy községi iskola létesítését csak olyan helyeken tette kötelezővé, »hol a hitfelekezetek nem tartanak fenn a törvény rendeleteinek megfelelő népiskolát«; hogy a papi befolyást — az ún. iskolaszék útján — itt is biztosította; hogy a községek által eddigelé fenntartott felekezeti iskolákat továbbra is az egyház kezén hagyta; végül, hogy csupán a felekezeti és községi iskolák után, harmad-sorban beszélt az állami iskolákról, a közoktatási miniszter jogáról, »bárhol, ha szükségesnek látja, tisztán államköltségen, a helyi körülmények által igényelt népoktatási tanintézeteket állítani«.

A népoktatási törvényjavaslathoz Kossuth is hozzászólt, mégpedig kiemelkedően haladó álláspontból. »... hazánkban a népnevelés, a közoktatás ügye mindekkoráig majdnem kirekesztőleg az oly gazdagon dotált katolikus egyház s a ... többi vallásfelekezetek kezében volt; és mi az eredmény annyira száradok után? Ott van a lesújtó felelet Önnek közoktatásügyi munkájában« — írta Schwarz Gyula egyetemi tanárnak, a jeles tudósnak. »Tizenhétézer község között ötezer faluban semmi iskola! A tanköteles gyermekeknek ötvenkét százaléka, több mint a fele, nem jár iskolába! A hazai meny-asszonyok sorában, kik a nemzedékek legelső, legmaradandóbb hatású nevelőivé vannak... rendelve, száz közül 85 nem tudja a nevét leírni! Száz ujonc közt 78, Erdélyben már épen 91 nem tud írni!« Tehát — vontá le a következtetést — »a nemzeti közművelődés nemzeti közügyét a mindenesetre particularis érdekű vallásfelekezeteknek monopóliumul átadni nem szabad, sem tőlük e nagy állami érdek kielégítését várni nem lehet«, — hanem »az államnak magának kell minden vallásfelekezeti színezet mellőzésével közös nemzeti tanodákat állítani, fenntartani«, az »ingyenoktatás és tankötelezett-ség elve« alapján. Kossuth ugyanakkor kifejezte azt az aggodalmát, hogy ilyen, valóban haladó közoktatásügyi reformra a dualizmus rendszerének viszonyai között aligha kerülhet sor Magyarországon.

Kossuthnak ez az aggodalma valóra vált. Ha következetlen volt maga az országgyűlésen elfogadott népoktatási törvény, még fonákabb volt annak végrehajtása. Az oktatás szervezeten és ideológiailag lényegében továbbra is az egyház kezén maradt. A 70-es évek elején pl. Zala megyében a 28 elemi iskola közül csupán 3 volt községi, a többi mind felekezeti iskola, ezek közül is 20 a katolikus egyházé. E 20 iskola közül pedig 14-ről azt jelentette a tanfelügyelő, hogy a »tanügy a lehető legrosszabb lábon áll«. A különböző korú gyerekek mindenütt egy terembe vannak bezsúfolva, néhol a tanító lakószobája szolgál egyúttal tanteremül is; sokhelyütt egyáltalán nincs tanító, nem folyik tanítás. Hasonló állapotokról számolt be a tanfelügyelői jelentés Csik—Udvarhely—Háromszék megyékből. Az iskolaköteleseknek több mint fele továbbra sem jár iskolába, az iskolákban még pad és kályha sincs, a 12—15 éveseknek kötelező ismétlő iskoláztatását az egész tankerületben alig 10%-ban hajtják végre, az ismétlők tulajdonképpen csak a hit- és erkölcstanban nyernek oktatást. »Nem mulaszthattam el — fejezi be a tanfelügyelő — e baj orvoslására úgy a fő, mint a kerületi egyházi hatóságok figyelmét felhívni, de meg kell vallanom, hogy ez azon pont, melyben a legkevesebb eredményt tapasztaltam.« — S ilyen volt a helyzet országszerte. Eötvös miniszteriumának az országgyűlés elé terjesztett jelentése szerint (1870—72) a 2 284 741 tanköteles gyermek közül csupán 1 152 115 járt valóban iskolába, míg 1 132 626 gyermek iskolázatlanul nőtt fel. De az iskolába járók része is csak a téli időszakban vett részt az oktatásban: Magyarországon a tankötelesek 34%-a, Erdélyben 45%-a. Ahhoz, hogy a népiskolai törvény végrehajtásra kerüljön, még további 14 ezer tanteremre s több mint 10 ezer tanítóra lett volna szükség — derült ki a jelentésből, amely egyébként megdöbbentő adatokat közölt az iskolák állapotáról, a tanítók szellemi és anyagi nyomorúságáról. *Ezeknek a kérdéseknek a megoldására azonban nem nyújtott lehetőséget a 67-es Magyarország költségvetése.* »... hivatalos körömben néha kétségbeesem — tört ki Eötvösből az elkeseredés egyik bizalmas levelében —, midőn a szegénységet tapasztalom, mely a közoktatás minden eszközeire nézve az országban létezik...«

Jóformán el sem simulnak még a népoktatási törvény körüli vita hullámai, amikor a katolikus főpapság újabb reakciós fellépése hívta ki széles rétegek felháborodását. A pápa, IX. Pius — aki már 1864-ben hírhedtté tette nevét, minden politikai és kulturális haladást kiátkozó »Syllabus«-ának kibocsátásával — 1869-ben zsinatot hívott össze Rómába a »pápai csalhatatlanság« dogmájának kihirdetésére. Ennek a különösen képtelen hittételnek az elfogadtatása azt a célt szolgálta, hogy a pápai döntések megfellebbezhetetlenségének, minden ország egyházára kötelező érvényének örve alatt módot adjon a Vatikánnak az egyes országok belügyeibe való beavatkozásra. A magyar kormány, Eötvös kultuszminiszter, majd Horvát Boldizsár igazságügyminiszter levélben figyelmeztette a Rómában tartózkodó magyar püspököket, hogy amennyiben alávetik magukat a pápa követelésének. »Magyarország törvényhozásának tényezői közt aligha tarthatnák meg helyöket«; sőt — a hatalmas egyházi birtokokra való félreérthetetlen célzással — azt is emlékeztetükbe idézte, hogy a dogma esetleges elfogadásával az egyház Magyarországon többet kockáztatna, mint más országokban. *Ezt a kockázatot a püspökök nem merték vállalni; de nem mertek — és nem is akartak — a pápa akaratának sem szembeszegülni.* Ezért többhónapos római tartózkodás után, közvetlenül a szavazás előtti napon — diplomati-

kusan hazautaztak. Távollétükben szavazta meg a zsinat a pápa »csalhatatlanságát« (1870 július).

A magyar kormány a királyi tetszvényjog (placetum regium) felújításával válaszolt, annak az évszázados állami jognak a gyakorlásával, amelynek értelmében Magyarországon az egyházi javadalmak feletti rendelkezés, a püspökök kinevezése az államot illeti (a pápa csak megerősíti a kinevezést), s a pápai bullákat csak királyi jóváhagyás után lehet kihirdetni. Mikor a püspököket erről — tehát lényegileg a csalhatatlansági dogma kihirdetésének tilalmazásáról — értesítették, Simor primás nyomban terjedelmes emlékiratot intézett a királyhoz a placetum ellen és a dogma mellett; a püspökök pedig a következő években lassanként sorra kihirdették egyházmegyéjükben a pápa csalhatatlanságát, az állami jog nyilvánvaló megsértésével. Erre — s ez a legjellemzőbb az egész dologban — szinte semmi sem történt: a »liberális« magyar minisztérium retorziója abban merült ki, hogy a székesfehérvári és roznányi püspököt — »dorgálásban« részesítette.

A kormánynak — enyhén szólva — erélytelen magatartása fölött egyideig még az országgyűlés sem tért napirendre. Évek múltán, 1873 nyarán (június 28.) zajlott le az ügy záróakkordját képező országgyűlési vita, amelyet Deák Ferenc határozott, liberális szellemű fellépése — egyben utolsó országgyűlési beszéde — tett emlékeztetéssé. Deák az egyház és állam viszonyának szabályozását javasolta, a két intézmény különválasztásának irányában; az egyházi vagyon jogi természetének megvizsgálását és a kulturális célú alapoknak állami kezelésbe vételét; annak a »józan ész« ellen való állapotnak a megszüntetését, hogy a katolikus és ortodox egyház főpapjai hivatalból tagjai a főrendiháznak; a kötelező polgári házasság bevezetését, azon az alapon, hogy az »abszolúte nem vallási, hanem tisztára polgári kérdés«. Deák beszédét — s ez megint csak nagyon jellemző — a képviselőház megtapsolta; a szükséges törvényjavaslatok kidolgozására bizottságot küldött ki, amelyet a Deák által kifejtett irányelvek szem előtt tartására szólított fel; azután pedig az egész »kínos« kérdést eltemette, annál is inkább, mivel a mélységesen klerikális Ferenc József vétót emelt az elfogadott javaslat ellen. A »liberális« magyar kormány és magyar országgyűlés az egyházpolitikai reformok megvalósítását maga sem gondolta komolyan: nem akart ellentétbe kerülni ezen a vonalon a bécsi udvari körökkel, elsősorban az uralkodóval; még kevésbé akart lemondani az egyház kipróbált szövetségéről a dolgozó tömegek elnyomásában. A magyar uralkodó osztályok ebben a kérdésben is elzárkóztak attól a haladó felfogástól, amelynek Kossuth adott hangot: »Ezentul ne avatkozzék az állam a vallás dolgába, de azt se engedje, hogy akár mely egyházzá szervezett vallás az állami vagy polgári dolgokba avatkozzék. Legyen elve az, hogy a vallásos felekezetek az állammal szemben másnak nem tekinthetők, mint az egy hitet valló egyének szabad akaratából kifolyó önkéntes egyesületnek. Ha sértik a törvényt, a törvény megtorolja a sértést. De amíg a törvényt nem sértik, az ő dolguk, hogy mit csinálnak.«

Ilyen körülmények között nem került sor egyházpolitikai reformokra, még kevésbé az egyház és állam különválasztására Magyarországon a kiegyezés utáni években: az egyház nemcsak hatalmas földbirtokait, alapítványait tartotta meg, hanem számos olyan közfunkciót is, amelyet a burzsoá államok a papságtól elvonva, általában maguk gyakorolnak. (Közügyoktatás, házasságkötés és bontás, anyakönyvvezetés stb.) A kiépülő burzsoá államszervezet mindjobban összebékült azokkal a súlyos feudális

maradványokkal, amelyeket az egyház továbbra is fennálló gazdasági, politikai és ideológiai hatalma jelentett.

*

A burzsoá államszervezet kiépítésének egész fonákságát, felemás mi-voltát az Osztrák-Magyar Monarchiában — zseniálisan jellemzi és magyarázza Lenin műveiben. Lenin hangsúlyozza, hogy a burzsoáziának általában is »előnyösebb az, hogy a szükséges polgári demokratikus irányba eső változások mennél lassabban, fokozatosabban, óvatosabban, határozatlanabban, reformok útján, nem pedig forradalom útján menjenek végbe; hogy e változásoknál a lehető legóvatosabban bánjanak a jobbágyrendszer 'nagyrebecsült' intézményeivel (pl. a monarchiával); hogy ezek a változások a lehető legkevésbé fejlesszék az egyszerű nép, vagyis a parasztok és különösen a munkások forradalmi öntevékenységét, kezdeményezését és erélyét...«* Különösen áll ez olyan országra, mint Magyarország, ahol a burzsoá államszervezet kiépítése a polgári forradalom veresége után, a nagybirtok vezetészerepének fenntartása mellett és fejletlen proletáriátussal ment végbe. »Poroszországban és Ausztriában — mutat rá Lenin (s itt Ausztria alatt Ausztria—Magyarország értendő) — a proletariátus gyengesége volt az oka annak, hogy nem tudta megakadályozni az agráriusokat és a burzsoáziát abban, hogy a munkások érdekei ellenére, a munkások számára legkevésbé előnyös formában valósítsák meg az átalakulást, olyképpen, hogy megmaradtak a monarchia is, a nemesség kiváltságai is, az önkény is a falvakban és még rengeteg más középkori maradvány.«**

S itt kell rámutatnunk arra, hogy az 1867 után kiépülő magyarországi államszervezet nemcsak a parasztságra és nemzetiségekre, hanem a még viszonylag gyenge, kialakulóban levő munkásosztályra is nyomasztó súllyal nehezedett. A 67-es rendszer ugyan több teret engedett a munkásosztály fejlődésének és szervezkedésének, mint megelőzőleg a nyílt abszolutizmus; de kétségtelen az is, hogy ez az átalakulás a magyarországi munkásosztály számára a »legkevésbé előnyös formában« ment végbe. Hogy ez mit jelentett gazdasági és politikai tekintetben, arról a továbbiakban részletesen fogunk szólni; most csak annyit, hogy a munkásmozgalom kialakulásának egyes lépései, az Általános Munkásegylet létrejötte 1868 februárjában, a Munkásképző Egylet alakulása 1869 augusztusában stb. — kezdettől fogva az uralkodó osztályok akadályozó, elnyomó intézkedéseibe ütköztek. A főváros hatóságain kívül a belügyminisztérium rendőri osztálya is egyre többet »foglalkozott« a munkásmozgalom kérdésével. Az Internacionálé bázei kongresszusán, 1869 szeptemberében Marx is szóváltette azt a »nyílt és arcátlan hajtóvadászatot«, amelyet a magyar kormány, báró Wenckheim Béla belügyminiszter a magyarországi szocialisták ellen folytatott. Ezt a célt szolgálta a még 1867 végén megszervezett fővárosi rendőrség kiépítése, majd néhány évvel később (1872) közvetlenül a belügyminiszter hatásköre alá, állami kezelésbe vétele. Ez az erőszakszervezet, a rendőrség — amely időjárástával egyre nagyobbá terebélyesedett — kezdettől fogva elsősorban a munkásosztály, a munkásmozgalom ellen irányult.

* Lenin: Vál. Műv. I. köt. 596. l.

** Lenin: Marx, Engels, marxizmus. 249—250. l.

JEGYZETEK

1. A kiegyezés és a dualista rendszer fő vonásainak értékelésére a marxizmus-leninizmus klasszikusai közvetlen útmutatást adnak. A Marx és Engels leveleiben szereplő megjegyzések Németország reakciós egyesítéséről, a burzsoázia »kiszémetet« tervének megvalósításáról Bismarck által — l. különösen Engels Marxhoz, 1866. július 25. és Marx Engelshez, 1866. július 27. (*Marx—Engels*: Válogatott levelek. Bpest, 1950. 209—212 l.) — nemcsak a kiegyezés nemzetközi előzményei, a Habsburg-monarchia külpolitikai helyzete, hanem a monarchiabeli, sok tekintetben hasonló, »felülről való« megoldás értékelésére is igen tanulságosak. A polgári forradalom korszakának lezárására Ausztria-Magyarországon, a dualista állam létrejöttére stb. l. *Lenin* megállapításait A nemzetek önrendelkezési jogáról írt művében (Lenin Válogatott Művei, Bpest, 1949. I. 825—827. l., s külön is: Lenin Magyarországról. Bpest, 1954. 16—18. l.); a »viharok és forradalmak« korszakának lezárultáról s a követő »békés« periódusról *Lenin*: Marx Károly tanításának történelmi sorsfordulatai. (Pl. a Marx, Engels, marxizmus c. kötetben. Moszkva, 1947. 65—68. l.) A nemzetiségi elnyomás rendszerét, mint a kiegyezés alapvető mozzanatát *Sz'álin* fejtette ki az OK(b)P XII. kongresszusán tartott Előadói beszédében a nemzeti mozzanatokról a párt- és államépítésben (J. V. Sztálin Művei, V. Bpest, 1951. 274—275. l.) A klasszikusok egyéb utalásaira l. Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867. Szerkesztette a Történettudományi Intézet munkaközössége I. Tóth Zoltán vezetésével. I. Általános rész. Bpest, 1950. 24—25. l.

A magyar irodalomban elsőként *Révai József* adta a kiegyezés marxista értékelését, l. különösen *Marxizmus és magyarság*. Bpest, 1946. 179—183. l.; *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Bpest, 1949. 159—162., 240—242., 310—316. l. Megállapításai alapvető jelentőségűek történetírásunkban. A kiegyezés reakciós, népiellenes jellegének éles leleplezése *Andics Erzsébet* munkáiban. (Pl. *Magyarország az 1867-es »kiegyezés«* után. A Demokrácia és köznevelés c. kötetben. Bpest, 1945. 397. kk. l. és legutóbb A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. Bpest, 1954. 12—16. l.) *Vö. még Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bpest, 1954. 298—301. l. A fentiek alapulvételével kíséreltük meg, a kiegyezés fő vonásait összefoglalóan felvázolni, súlyt vetve arra, hogy a dualizmus fogalmát — polgári történetírásunkkal szemben — ne csak közjogi szempontból határozzuk meg, hanem azt a társadalmi és politikai viszonyok *rendszeréeként*, többoldalúan jellemezzük.

Az 1867. XII. tc.-t s a kiegyezési törvényhez kapcsolódó XIV. tc.-t a kvótáról, XV. tc.-t az államadóságokról, XVI. tc.-t a vám- és kereskedelmi szövetségről l. a *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár c. sorozatnak az 1836—1868. évi törvény-cikkeket tartalmazó kötetében. Bpest, 1896. (E törvények létrejöttének és tartalmának részletes ismertetésére a szöveg nem tér ki, mert ezt a tankönyv megelőző fejezete tartalmazza.) — *Werther* porosz követ Bismarckhoz intézett 1867. ápr. 2-i jelentését id. *Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. I. Bpest, 1910. 350. l. *Kossuth* az osztrák-magyar kiegyezésnek a nemzetiségek ellen irányuló éléről Iratainak VIII. kötetében. Bpest, 1900. 320. l.

A magyar polgári történetírás kiegyezés- és dualizmus-értékeléseinek számbavételére s kritikájára e helyütt nincs mód; ez külön részletes cikket igényelne. A szövegben is csupán a legjellegzetesebb tételekkel szálltunk szembe: azokkal, amelyek 1867-et 1848 egyenes folytatásaként kívánják beállítani, elmosva a köztük fennálló gyökeres különbséget. A szövegben szereplő idézetekre l. *Beksisz Gusztáv*: I. Ferenc József és kora. A magyar nemzet története. X. Bpest, 1898. 662. l.; *Wertheimer*, i. m. I. 349. l.; *Szekfi Gyula*: Három nemzedék. Bpest, 1940. 199. l. *Vö. Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bpest, 1934. I. 12. l. stb. — E vélemény maradványai egyébként máig sem tűntek el egészen: részben 1848 hiperkritikájának formájában, részben 1867 viszonylagos pozitívumának eltűlése formájában bukkannak itt-ott fel olyan nézetek, amelyek nem látják világosan a különbséget a polgári átalakulás kérdéseinek »alulról való«, forradalmi felvetése és »felülről való«, reakciós megoldása között. E nézetekkel szemben a marxista elemzés Kossuth Lajos igazát emeli ki, nem mondva le ugyanakkor Kossuth felfogása korlátozottságának határozott bírálatáról, főként a dualizmus rendszerének *belső*, társadalmi tartalmát illetően. A Kossuthtól közölt állásfoglalások Iratainak VIII. kötetében a 40. és 347. lapon.

2. A kiegyezés utáni pártalakulással kapcsolatban mindenekelőtt a polgári történetírásnak azzal a tételével kell szembeállítani, amely szerint a »párttagozódás« tisztára »közjogi alapon« és egyáltalán nem »világnézeti különbségek, gazdasági érdekek vagy osztályellentétek szerint« történt volna, mint pl. Gratz állítja: i. m. I. 30—31. l. (Vö.

Beksics, i. m. 664—665., 669. l. stb.). A valóság az, hogy amint a dualizmus nem csupán közjogi szabályozást jelentett, hanem a társadalmi és politikai viszonyok egész rendszerét, úgy a pártalakulást sem egyszerűen közjogi álláspontok, hanem — alapvetően — az osztályviszonyok alakulása, az osztályerők csoportosulása szabta meg. Az osztály- és pártviszonyokra — s ezen belül a Deák-párti nagybirtokosokra, arisztokratákra — l. pl. a hatvanhetes bizottság többségének munkálatairól 1867. márc. 30-án tartott szavazás eredményét (*Könyi Manó*: Deák Ferenc beszédei. IV. Bpest, 1897. 465—468. l.), az 1865., 1869. és 1872. évből való képviselői lak- és címjegyzékeket, továbbá — kellő kritikával — *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918. Bpest, 1942. c. tanulmányát (különösen 18. kk. l.); a Deák-párt és a nagytöke kapcsolataira a tankönyv — itt nem közölt — következő, gazdaságtörténeti fejezetét. Itt kell hangsúlyoznunk, hogy a Deák-párt nem a középbirtokosok vezető pártja (miként ez — a polgári történetírásnak az »uralkodó középosztály«-ról szóló tétele reminiscenciájaként — még marxista történetírásunkban is olykor feltűnik), hanem a nagybirtok hegemoniáját képviseli. (Vö. *Nemes Dezső*: Az Általános Munkásegylet története 1868—1873. Bpest, 1952. 16—17. l.; *Szekfű Gyula*: Magyar történet. Bpest, 1936. V. 515. l. stb.).

Gr. Andrássy Gyuláról mint a demokratikus forradalom árulóinak képviselőjéről l. *Lenin*: A fehérkesztyűs »forradalmárok« c. cikkét (*Lenin Magyarországról*. 31—34. l.); emigrációs és 1867 felé vezető pályafutásáról *Wertheimer*, i. m. I. 70. kk. l. és *Lederer Béla*: Gróf Andrássy Gyula beszédei. I. Bpest, 1891. 109 kk. l.; »őpportunitási szempontjairól« *Gratz*, i. m. I. 41. l.; mint »providenciális« férfiúról s Deák elhárító magatartásáról a miniszterelnökséget illetően *Könyi*, i. m. IV. 3., 45., 191., 328., 331., 334. l.; *Lederer*, i. m. I. 193. l.; *Wertheimer*, i. m. 324., 337. l. — *Eötvös* politikai felfogásának alakulására a forradalom után irt művei vetnek fényt, különösen a *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs* c. műve (Leipzig, 1859) s legújabban összefoglaló értékeléssel *Söyer István*: Eötvös József. Bpest, 1953. 285. kk. l. — Eötvös és Lónyay szerepére a kiegyezési tárgyalásokon, az utóbbi politikai álláspontjára a *Könyi* által közölt iratok a legjellemzőbbek, többek közt Lónyay levelei, naplójegyzetei. (I. m. IV. 1—4., 17—55., 83—84., 121—123., 128—131., 142—144., 170—178., 190—201., 202—204., 205—211. l. stb.) Vö.: *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Bpest, 1911. 399. l. stb. — Horvát Boldizsár igen lojális és élesen Kossuth-ellenes magatartására pl. *PestiNapló*. 1866. okt. 30.—nov. 6.; Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (Képviselőházi Napló) 1866. dec. 1., *Pesti Napló* 1867. szept. 27., *Kossuth Iratai* VII. 334. l.; vö. *Wertheimer*, i. m. I. 394. l.; liberális álláspontjára a kormány többi tagjaihoz képest I. Országos Levéltár (O. L.) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (Min. tan. jkv.) 1868-52-4. 1868. nov. 22.; 1869-18-3. 1869. márc. 25.; 1869-68-3. 1869. dec. 10. — Az egész kabinet jellemzésére s benne Andrássy kiemelkedő szerepére l. Lónyay 1867. szept. 13-i naplójegyzetét (*Könyi*, i. m. V. 230—231. l.), Eötvös 1869. nov. 2-i és 15-i levelét a távollévő Andrássyhoz (*Lederer*, i. m. II. 179—182. l.; vö. *Halász*, i. m. 67. l.), továbbá — különösen — a minisztertanácsi jegyzőkönyveket. Andrássy távollétében csak kevésbé fontos ügyeket tárgyalnak, sőt határozatot is hoznak arról, hogy hetenként Eötvös elnökletével ülést tartanak a kisebbjelentőségű ügyek tárgyalására. — Megjegyzendő azonban, hogy az első időben Deák tárca nélkül is döntő befolyással rendelkezik s a minisztertanácsi határozatoknak is »appellatorium forum«-a. (L. pl. *Könyi*, i. m. V. 348—350. l.)

Kossuth nyílt levele Deákhoz a Magyar Ujság 1867. május 26-i, A Hon május 28-i számában s külön füzetben jelent meg (és A Hon május 30-i tudósítása szerint 40 ezer példányban kelt el); a jászladányiakhoz intézett válasz a Magyar Ujság augusztus 17-i, a váci levél a Magyar Ujság augusztus 28-i számában. Az e levelekből s Kossuth egyéb üzeneteiből származó idézetek az Iratok VIII. kötetében a 9., 16., 29., 30., 33., 41., 42., 173., 11., 14., 60—61., 93., 96., 58., 46. oldalakon olvashatók. (Vö. VII. 319—321. l.) — Deák kitérő válasza a Pesti Napló és a Magyarország 1867. május 30-i számában, Pulszky Ferenc válasza Toldy István 1848 c. lapjának május 28-i számában, a rágalmozó cikkek a Pesti Napló 1867. máj. 7—jun. 3., aug. 31.—szept. 13., szept. 21.—okt. 8. számaiban. (Jellemző, hogy ezek főleg a Dunakonföderációs tervet használják ki a Kossuth elleni támadásra.) Vö. *Kossuth Iratai* VIII. 63. kk. l.; *Wertheimer*, i. m. I. 393—394. l. — A Kossuth erejét csupán a »retorikában« látó polgári történészekre l. pl. *Gratz*, i. m. I. 49. l.; a Kossuth igazi nagyságára vonatkozó megállapítás *Révai József*től származik: Marxizmus, népiesség, magyarság. 161. l.

Ferenc József már a koronázás utáni első minisztertanácson a sajtó megrendszabályozását követeli, főleg a »Kasszandra-levél« közlése miatt; Andrássy erélyes rendszabályokat ígér: O. L. Min. tan. jkv. 1867-28-2. 1867. jún. 12.; vö. 1867-33-1,2. 1867. jún. 18.; 1867-37-1. 1867. júl. 5., 1867-45-1,2. 1867. aug. 6. A Bőszörményi elleni

eljárásra O. L. Min. tan. jkv. 1867-47-2. 1867. aug. 26., 1867-51-3. 1867. szept. 30. 1867-57-1. 1867. okt. 18., 1867-62-7. 1867. nov. 10.; 1869-2-2. 1869. jan. 8., 1869-13-2; 1869. márc. 7.; Képviselőházi Napló 1867. okt. 21., 30. és nov. 18. Az 1869-dik év ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (Képviselőházi Napló) 1869. jún. 24. — A törvényhatóságok fellépésére s különösen a »hevesi ügyre« O. L. Min. tan. jkv. 1867-24-II/2. 1867. máj. 12., 1867-25-II/3. 1867. máj. 14., 1867-29-3. 1867. jún. 13., 1867-32-5. 1867. jún. 17., 1867-35-1. 1867. júl. 1., 1867-36-1. 1867. júl. 4., 1867-38-2,3. 1867. júl. 9., 1867-47-1, 4. 1867. aug. 26., 1867-49-4. 1867. szept. 13—14., 1867-53-1. 1867. okt. 4., 1867-58-3. 1867. okt. 18., 1867-60. 1867. nov. 4. — Minderre fontos még *Kónyi*, i. m. IV. 490—492., V. 132—138. és különösen V. 241—280. l.; *Kossuth Iratai* VIII. 63. kk. I. és Képviselőházi Napló. 1867. okt. 30—nov. 6.; v. ö. *Wertheimer*, i. m. I. 393—394. l.; *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. III. Bpest, 1904. 309—317. l.

A honvédegyletekre O. L. Min. tan. jkv. 1867-18-II/4. 1867. ápr. 28., 1867-28-3. 1867. jún. 12., 1867-49-3, 1867. szept. 13—14., 1867-50-3. 1867. szept. 28., 1867-58-2. 1867. okt. 18.; I. még A Hon. 1867. szept. 11., *Kónyi*, i. m. V. 230. l.; *Lederer*, i. m. I. 262—265. l.; *Kecskeméthy Aurél* naplója. Bpest, 1909. 239. l., *Wertheimer*, i. m. I. 398—402. l. stb. — A demokrata-körökre O. L. Min. tan. jkv. 1867-73-3. 1867. dec. 30., 1868-4-3. 1868. febr. 23., Magyar Ujság 1868. jan. 3., febr. 4., 16., 27. stb.; *Kónyi*, i. m. V. 347—351. l. (Horváth Boldizsár emlékiratai alapján); *Madarász József*: Emlékirataim. Bpest, 1883. 379—380. l.; *Ferenczi*, i. m. III. 333—335. l. stb. — Az 1868 tavaszi megélénkülést, a politikai helyzet kiéleződését a közölt adatokon kívül — melyekre nézve I. O. L. Min. tan. jkv. 1868-2-1. 1868. jan. 16., 1868-4-3,4. 1868. febr. 23., *Kossuth Iratai* VIII. 149., 177., 192—193. l. *Wertheimer*, i. m. I. 398—402. l. — számos egyéb tény is igazolja. »Februárban, márciusban, áprilisban ország-szerte fölébredt a nemzetnek elaltatott lelkelete« — írja Madarász Emlékirataiban (380. l.); minél jobban figyelem azt, ami Magyarországon, Horvátországban, Triesztben és Prágában történik, annál inkább kezdem azt hinni, hogy... nem egyszerűen az osztrák-magyar monarchia válságának, hanem inkább agóniájának a tanui vagyunk — jelenti a bécsi orosz nagy követség tanácsosa 1868 nyarán Goresakov külügyminiszternek. (Moszkva. Архив Внѣшней Политики Россіи. Канцелярія МИД, год 1868, дѣло № 150. Bécs, 1868. július 15/27.) A parasztság földosztó törekvéseire, az Asztalos János vezette szervezkedésre, a félegyházi sor-tűzre és a demokrata körök betiltására a Nép Zászlója 1868. márc. 28. jún. 6. Magyar Ujság 1868. márc. 15., ápr. 10., 12., 15., 18., 22—24. stb., Hazánk 1868. máj. 14., 15., 20., Pesti Napló 1868. ápr. 5., 15., Szegedi Híradó 1868. ápr. 12-i számait; Képviselőházi Napló 1868. jún. 30., júl. 1., *Madarász*, i. m. 379—381. l., *Kónyi*, i. m. V. 390—396. l. továbbá — élesen deák-párti álláspontról — *Toldy István*: Öt év története 1867—1872. Új kiadás. Bpest., 1891. 66—86. l. (Vö. *Boross Mihály*: Politikai kis káté. Székesfejérvár, 1868); s legújabbban, rövid összefoglalást nyújtva, Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom kor-szakában. (Szerk. *S. Sándor Pál*) Bpest, 1951. 294—302. l.

A középbirtokososztály politikai állásfoglalására vonatkozólag a polgári történet-írásnak főként azt a hamisítást kell leleplezni, mintha a középbirtokososztályt — vagy annak jelentékeny részét — 1867 körül még forradalmiság, »forradalmi nízus« jellemezte volna, amint pl. *Bekvics* állítja, Móríc Pált idézve: i. m. 671—672. l. (Vö. *Vécsey Tamás*: Emlékbeszéd borosjenői Tisza Kálmán fiztetleti és igazg. tagról. Bpest, 1905. 12. l.; *Gratz*, i. m. I. 28—29. l. stb.) Ezzel a megalapozatlan állítással szemben — amely ugyancsak összefügg a dualizmus rendszerének egyoldalú, közjogira szűkített értelmezésével — rá kell mutatni arra, hogy a középbirtokosok egy része már *teljesen*, formailag is elfogadta Bécs és a nagybirtok hegemoniáját; másrészt arra, hogy az oppozícióban maradt középbirtokosok ellenzékiése nem a kiegyezés *lényegét* illette — »midőn a kiegyezésről általánosságban volt szó, a balközép túlaradt a mérsékletől s lojalitástól« (*Toldy*, i. m. 76—77. l.) —, hanem annak adott *formájára* korlátozódott, s ugyanakkor minden-nél fontosabb volt számára a »társadalmi rend megóvása«, amit éppen a dualizmus rend-szere biztosított. — A »közép« kiegyezési hajlandóságáról szóló idézet Ludvig Jánosnak Kossuthhoz írt leveléből (Iratok. VI. 103. — 1866. ápr. 18.); hazatért emigránsoknak a Deák-párthoz csatlakozására l. pl. *Toldy*, i. m. 65. l.; »a 48-asok mi vagyunk«: *Lederer*, i. m. I. 345. l.; »a deákpárti egyenlőségi körökre« l. pl. *Bekvics*, i. m. 668. l. — Tiszára, Ghycozra, a balközépi álláspontra a kiegyezést illetően l. *Kónyi*, i. m. IV. 393—403. l.; *Vécsey*, i. m. 10. kk. I. *Toldy*, i. m. 36—37. l.; A Hon. 1867. jún. 26. (Az 1867-ik évi képviselőház baloldaliának programja). Tiszáék fellépésére a népmozgalmak ellen, a balközép szervezkedésére 1868 tavaszán s »bihari pontokra« l. A Hon. 1867. febr. 13., *Toldy*, i. m. 75., 82. l. Hazánk 1868. márc. 4. és 20., 1868. ápr. 2., A Hon. 1868. ápr. 2. — Vö. *Kónyi*, i. m. V. 354—356. l., Képviselőházi Napló 1869. jún. 2., *Oláh Gyula*: Az 1875-ik évi fúzió története. Bpest, 1908. 161—162. l. és *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok (1867—1914). Bpest, 1934. 242—245. l.

A kispolgári demokratákra I. Marx jellemzését a Louis Bonaparte Brumaire tizenhétödikéjé c. művében. (*Marx—Engels*: Vál. Műv. Bpest, 1949. I. 256. l.) — A szélsőbal vezetőire, a párt összetételére vonatkozóan főleg *H. Pálffy Ilona* kéziratosszeállítását használtam, amiért ezúton is köszönetet mondok. — (A részletek fényében a szélsőbalra vonatkozóan sem tartható egészen pontosnak a *Nemes Deszö* adta jellemzés: i. m. 16—17. l. stb.). — A szélsőbal, ill. a 48-as párt programjára I. Madarász József korábbi programbeszédét A Hon 1865. nov. 16-i számában, a hatvanhetes bizottság többségével szemben benyújtott szélsőbali indítványt (*Könyi*, i. m. IV. 403—406. l. — 1867. márc. 9.) s főleg a Nép Zászlója 1868. ápr. 11-i számában közölt programot. Vö. *Madarász*, i. m. 385. l. és *Mérei*, i. m. 289—290. l. A szélsőbálnak a földosztó mozgalmaktól való megrettenésére I. Magyar Ujság 1868. febr. 9., *Madarász*, i. m. 380—381. l. és *S. Sándor*, i. m. 301. l. — Kossuth és a 48-as párt viszonyára I. pl. Iratok VIII. 163., 234., 236. l. Kossuth korlátaira I. Iratok VIII. 108., IX. 2—3. l. Kossuth 67-ellenes álláspontjának marxista értékelésére *Révai*: Marxizmus, népiesség, magyarság. 160—161. l. (Az idézet is innen való).

Kossuth és a magyar nép: *Madarász*, i. m. 363—378. l., Pesti Napló 1868. ápr. 5., *Kossuth* Iratai VIII. 190., 192., 321. l. stb. A kossuthi program értelme a nép számára: *Révai*, i. m. 150. l. — A kiegyezés elleni tüntetésekre Pesten és vidéken I. *Könyi*, i. m. IV. 321—323. l.; munkások részvételére a kiegyezés elleni pesti tüntetéseken I. *Könyi*, i. m. IV. 118—119. l. (Orczy Béla b. naplója alapján — vö. Iratok VII. 162—163., 170., 174. l.); a fővárosi rendőrség megszerzésére O. L. Min. tan. jkv. 1867-63:3. 1867. nov. 12.; a népgyűlések tartásának megnehezítésére 1867-73:3. 1867. dec. 30.; a dorogi bányászok kegyelmet kérnek Bösözörményinek: 1869-2-2. 1869. jan. 8.

3. A 67-es Magyarország államszervezetének vizsgálatában a fő elvi feladatot az államhatalom és államszervezet alapvető jellegének, továbbá sajátosságainak tisztázása jelenti. A marxizmus-leninizmusnak az államról, valamint az alapról és felépítményről szóló tanításait alkalmazva meg kell cáfolni a polgári radikálisok és szociáldemokraták tételét a kiegyezés utáni »feudális Magyarországról« (amellyel opportunizmusukat igyekeztek igazolni; I. pl. *Buchinger Manó*: A szociáldemokrata párt taktikája. Szocializmus. 1910—11. 3. sz. 101. l.) Meg kell világítani az államszervezet alapvetően *burzsoá* jellegét; ugyanakkor azonban nyomatékosan ki kell emelni a feudális maradványok súlyát, a nagybirtok vezetőszerepét, az államszervezetnek a kapitalizmus »porosz utas« fejlődését tükröző és szolgáló voltát, — valamint többi sajátosságait. Minderre közvetlen útmutatást nyújtanak *Lenin* megállapításai az államszervezet burzsoá átalakításáról, ill. annak menetéről Ausztria-Magyarországon. (Vál. Műv. I. 596. l.; Marx, Engels, marxizmus. 249—250. l. — Vö. Művei VIII. 491—494. l. és XVIII. 340. l. Oroszul.) — Ezért alkalmaztuk a szokásos »félfeudális-polgári« megjelölés helyett a — szokatlanabb, de pontosabbnak tetsző — »burzsoá-földbirtokosi« kifejezést a 67-es államszervezet jellemzésére.

A hadsereg és a honvédség felállításával kapcsolatban természetesen hangsúlyozni kell az összefüggést a monarchia nagyhatalmi politikájával; ugyanakkor azonban helyre kell igazítani a polgári történetírásnak azt a — szövegben is érintett — álláspontját (vö. *Wertheimer*, i. m. I. 403. kk. l.; *Szekfü*, i. m. V. 474. l.; *Gratz*, i. m. I. 48. l.), amely elfedi ezeknek belső elnyomó funkcióját, s azt, hogy a honvédségre főként éppen e célból volt szüksége az Andrássy-kormánynak. — A kiegyezési törvénynek a hadseregére vonatkozó rendelkezése az 1867: XII tc. 11. §-ában. Ferenc József, a bécsi katonai körök, Andrássy álláspontjára I. Ferenc József 1865. dec. 14-i trónbeszédét, 1866. nov. 17-i és 1867. febr. 17-i leiratait (Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés irományai. I. szám, Képviselőházi Napló 1866. nov. 19. és 1867. febr. 18.; vö. *Kossuth* Iratai VII. 322—323. l.), *Wertheimer*, i. m. I. 405., 408., 409. stb. l. — Tisza javaslatára a volt honvédek anyagi ellátásáról, ennek vitájára s Andrássy válaszára I. Képviselőházi Napló 1867. jún. 18—21. (Vö. *Lederer*, i. m. I. 241—249. l.) a királyi pár adományáról, ennek céljáról és »eredményéről« I. *Könyi*, i. m. V. 110. l., O. L. Min. tan. jkv. 1867-28-3. 1867. jún. 12. (»a honvédeknek osztályrészül jutó segélyekre való tekintettel — mondja a király — a honvédegyleteknek most már meg kell szünniök«, 1867-42-2. 1867. júl. 17., 1867-47-5. 1867. aug. 26., 1867-52. 1867. okt. 2. (a segélyezendők lehetőleg életjáradékot kapjanak, mert ezáltal »bizonyos közvetlen függésbe jönnének az államkormányzat irányában«), 1868-1-5. 1868. jan. 3. (annyi a segélyezendő, hogy mégsem lehet életjáradékot adni), 1868-2-1. 1868. jan. 16. (egy összegben végkielégítést kell adni a volt honvédeknek — éspedig altisztnak 80, közlegénynek 50 forintot [!] — hogy a honvédkérdés egyszer-mindenkorra elintéztetvén mind a kormány, mind pedig a törvényhozás e kényes kérdés kellemetlenségeitől megóvassék«) (!). — Somssich javaslatára (1868. febr. 9.) I. *Wertheimer*, i. m. I. 403. l. és *Lederer*, i. m. I. 327. l. Vö. Csiky Sándor szélsőbali képviselő kijelentésével: »van honvédségünk; csak egy intés, s kiáll egy egész hadsereg«. Képviselőházi Napló. 1867. dec. 10.)

Az 1848-as törvények módosítására s ezek sorában az 1848: XXII. tc. felfüggesztésére l. O. L. Min. tan. jkv. 1867-1. 1867. febr. 15., 1867-21-1. 1867. máj. 1., 1867-23-1. 1867. máj. 9., 1867-25-1/1. 1867. máj. 14. A honvédelmi minisztérium kérdéséről *Kónyi*, i. m. IV. 299., 307—310., 315—316. l., Képviselőházi Napló 1867. febr. 23. *Ferenczi*, i. m. III. 242—244. l. A magyar honvédség elleni újolagoss bécsi támadásokról pl. *Wertheimer*, i. m. I. 417. l. Andrassy magatartásáról és érveiről a honvédség kérdésében uo. 416., 433—434., 441. l. A honvédség belső elnyomó szerepére l. még *Toldy*, i. m. 74. l., *Lederer*, i. m. I. 358—359., 366—367. l. (A honvédek egységes zsandárokknak »belügyöröknek« nevezik.) A katonaságról szóló javaslatok tárgyalására s elfogadására (a kiegyezési törvénynél jóval nagyobb többséggel) Min. tan. jkv. 1868-23-2. 1868. jún. 2—5., 1868-25-1-2. 1868. jún. 12., *Kónyi*, i. m. V. 421—457. l., *Lederer*, i. m. I. 325—376., 398—400. l., Képviselőházi Napló 1868. jún. 27., júl. 20., júl. 30—31., aug. 1—8. — A katonai törvények idézett rendelkezéseire a szöveg sorrendjében l. 1868: XL. 7—8. §, XLI. 1, 11. §; XL. 11—12. §, XLI. 6. §; XL. 32. §, XLI. 4. §; XLI. 25. §. Az »alkotmányos formáság«-ra l. *Lederer*, i. m. I. 330. l.; *Wertheimer*, i. m. I. 431. l. *Kossuth* kritikája a katonai törvényekről: *Iratok*, VII. 398., VIII. 44. l.

A horvátországi fejleményekre és a horvát kiegyezésre l. O. L. Min. tan. jkv. 1867-6-1. 1867. apr. 1., 1867-7-2. 1867. apr. 4., 1867-46-8. 1867. aug. 14., 1868-6-3. 1868. márc. 24., 1868-39. 1868. szept. 26.; Képviselőházi Napló, 1867. márc. 18., apr. 8—9., 1868. márc. 30., szept. 28., nov. 11. (A horvát kiegyezést »közakarattal és lelkesedéssel« fogadják el.) A törvény idézett paragrafusai: 1868: XXX. l. és 48. §. — Egyéb idézetekre l. *Wertheimer*, i. m. I. 447., 459. l.; vö. *Kónyi*, i. m. IV. 482—490., V. 82., VI. 6—14. l.; *Ferenczi*, i. m. III. 348—354. l. stb. — A horvát kiegyezés végrehajtására l. O. L. Min. tan. jkv. 1868-48-1. 1868. nov. 8., 1868-56-5. 1868. dec. 13., 1868-59-2. 1868. dec. 20., 1869-1-1. 1869. jan. 4., 1869-21-5. 1869. apr. 5., 1869-23-1. 1869. apr. 10. stb. — Az Andrassy-kormány politikájára a nemzetiségi politikában l. O. L. Min. tan. jkv. 1867-28-4. 1867. jún. 12. (még nem jött el a kedvező időpont a nemzetiségi törvény tárgyalására, mert még nincs horvát kiegyezés), 1868-42-3. 1868. okt. 13. (Erdély uniója »akkor vétecsék tárgyalás alá, midőn a nemzetiségi kérdés törvény által elintézve lesz«). A nemzetiségi törvény és az unió törvény (1868: XLIII. tc.) előzményeire s országgyűlési vitájára l. O. L. Min. tan. jkv. 1868-17-7. 1868. apr. 30., 1868-18-3. 1868. máj. 2., ill. 1868-47-4. 1868. nov. 6., 1868-48-2. 1868. nov. 8.; Képviselőházi Napló 1866. dec. 15., 1867. jún. 26., dec. 19., 1868. jún. 20., júl. 9., nov. 12., nov. 24—29.; *Kemény G. Gábor*: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. Bpest., 1952. 5—9., 16., 17., 27., 49—52., 80., 106., 117., 125., 142—143., 144., 151., 152., 155. l. — Vö. *Kónyi*, i. m. IV. 132., V. 113—114., VI. 96—117. l. (Jellemző, hogy a nemzetiségi törvényt igen nagy — még a katonai törvényeket is felülmúló — többséggel fogadják el az országgyűlés.) — A polgári történetírás álláspontjára a nemzetiségi képviselő kisebbségi javaslatát illetően l. pl. *Gratz*, i. m. I. 85—87. l.; a nemzetiségi törvény stülzött engedékenységét« illetően l. uo. I. 82. l. *Beksiacs*, i. m. 674. l. stb.; vö. *Kemény*, i. m. 161—162. l. A nemzetiségi törvény marxista értékelésére l. *Geróné Fazekas Erzsébet*: *Az 1849-es és 1868-as nemzetiségi törvény összehasonlítása*. Századok, 1948. 283—312. l.

A nemzetiségi egyházak helyzetére l. 1868: IX. tc., valamint 1868: XLIII. tc. 14. §. és XLIV. tc. 14—16. §. A kormány álláspontjára a nemzetiségi egyházak főpapjai iránt l. O. L. Min. tan. jkv. 1867-33-6. 1867. jún. 18., 1867-49-7. 1867. szept. 13—14., 1872-11—2. 1872. febr. 6.; vö. *Kemény*, i. m. 159. l. — Deák liberális hagyományaira a nemzetiségi kérdésben l. pl. az újvidéki szerb gimnázium állami támogatásáról szóló beszédét (Képviselőházi Napló, 1872. jan. 23.; *Kónyi*, i. m. VI. 337—341. l.). A nemzetiségi törvény idézett paragrafusai: 1, 6, 13, 17, 26, 27. §. A nemzetiségi törvény »végrehajtására« l. Babeş Vince román képviselő nyilatkozatát: Képviselőházi Napló. 1874. júl. 6. A Federaţiunea sajtóperére l. O. L. Min. tan. jkv. 1868-12-1. 1868. márc. 31., 1869-1-3. 1869. jan. 4.; ugyanerre és a nemzetiségi tisztviselők elleni eljárásokra 1868-56-9. 1868. dec. 13., 1869-12-4. 1869. márc. 1. és *Kemény*, i. m. 81—84., 87., 98., 174. l. stb. — A katonai határőrvidék felosztásának kérdése és a polgári történetírás idevonatkozó álláspontjára l. *Lederer*, i. m. II. 112—136. l.; *Wertheimer*, i. m. I. 477. kk. l.; *Halász*, i. m. 56. kk. l.; *Szekfü*, i. m. V. 474—475. l. — A nemzetiségek szembefordulására a kiegyezéssel, nemzetiségi törvényrel, stb. O. L. Min. tan. jkv. 1867-28-5. 1867. jún. 12., 1867-49-8. 1867. szept. 13—14., 1868-23-1. 1868. jún. 2—5.; 1869-16-5. 1869. márc. 16.; *Kemény*, i. m. 83-85., 173—181., 208. l. stb.; *Wertheimer*, i. m. I. 492. l.

A törvényhatóságok helyreállítására l. O. L. Min. tan. jkv. 1867-13-2. 1867. febr. 25.; Képviselőházi Napló. 1867. márc. 7.; *Kónyi*, i. m. IV. 367—376. l. A kormány és a megyék szembenállására l. pl. Nyáry Pál beszédét Pest megyegyűlésén, amely szerint a megye a kormánynak nem alá., hanem mellé van rendelve (vö. *Toldy*, i. m. 51. l.).

s a »hevesi ügyek« kapcsolatban már idézett forrásokat, valamint az újabb »hevesi ügyet«: O. L. Min. tan. jkv. 1868-58-1. 1868. dec. 19., 1868-61-1. 1868. dec. 28., 1869-5-2. 1869. jan. 21. — A megyerendszert illető kritikus nézetekre l. Deák felszólalását (Képviselőházi Napló 1868. júl. 16. — Vö. *Könyi*, i. m. V. 419. l.), Trefort Ágoston és Sennyey Pál kijelentését (id. *Gratz*, i. m. I. 92. l.); *Wertheimer*, i. m. I. 393. l. stb. A közigazgatási törvények előkészítésére l. O. L. Min. tan. jkv. 1869-20-1. 1869. ápr. 3., 1869-52-2. 1869. okt. 17. stb.; országgyűlési vitáira Képviselőházi Napló 1870. május 21., 23., jún. 30.—júl. 26. és 1871. március 21., 23—24., 27—31. Az érintett törvények-helyek: 1870. XLII. tc. 16, 19. §, 1871: XVIII. tc. 70. §. *Kossuth* megjegyzései az Iratok VII. 370. és VIII. 334. lapján. — A polgári törvénykezési rendtartásra l. O. L. Min. tan. jkv. 1867-4-3. 1867. márc. 27., 1867-32-1. 1867. jún. 17., 1867-41-4. 1867. júl. 13.; 1868-58-4. 1868. dec. 19.; az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól való elválasztására 1869-24-9. 1869. ápr. 13., Képviselőházi Napló 1869. jún. 23., júl. 6—8. (Vö. *Könyi*, i. m. VI. 208—222. l.; *Lederer*, i. m. II. 93—95. l.); a bíróságok és ügyészségek szervezésére O. L. Min. tan. jkv. 1869-29-3. 1869. máj. 2., 1869-53-3. 1869. okt. 20. stb.; a testi fenyték és bilincs eltörlésére Képviselőházi Napló 1869-59. nov. 3. (vö. *Könyi*, VI. 254—259. l.) és O. L. Min. tan. jkv. 1869-68-3. 1869. dec. 10. A szövegben szereplő törvények: 1868: LIV. tc. (különösen 15. §.), 1869: IV. tc. (1., 8. stb. §.), 1871: XXXI., ill. XXXIII. tc., 1871: LII. tc. A feudális maradványokra az igazságszolgáltatás szervezetében l. Képviselőházi Napló 1868. okt. 20., (vö. *Könyi*, i. m. VI. 48—61. l.), 1868: LIV. tc. 22. §, 1877: XII. tc.

Az 1869 márciusi választásokkal kapcsolatos véres összeütközésekre, az igénybeveendő »katonai segédletre«, a somogyeyei földosztó törekvésekre l. O. L. Min. tan. jkv. 1869-10-4. 1869. febr. 21., 1869-11-4. 1869. febr. 27., 1869-12-5, 8. 1869. márc. 1., 1869-13-3. 1869. márc. 7., 1869-14. 1869. márc. 9., 1869-18-1. 1869. márc. 25. (a képviselőválasztási mozgalmak folyamában előfordult »communistikus izgatások kinyomozása s megfenyítéséről«, 1869-2-3. 1869. ápr. 5. (»az agrárius izgatások kinyomozására kiküldendő kir. biztosok hatásköréről«), 1869-22-3. 1869. ápr. 7. Vö. *Könyi*, i. m. VI. 162—163. l.; *Lederer*, i. m. II. 3—4. l.; *Toldy* i. m. 125—129. l.; *Bekics*, i. m. 675. l.; *Gratz*, i. m. I. 53. l. stb. — A választójogi törvény módosításának gondolatát Andrassy már az 1865—68-i országgyűlés mandátumának lejárta előtt felvetette (O. L. Min. tan. jkv. 1868-46-3. 1868. nov. 4.), s mindenekelőtt a mandátum 3 évről 5 évre való meghosszabbítását kívánta (1868—50. 1868. nov. 12.); az 1869-i választások után pedig a minisztertanács nyomban bizottságot küldött ki új választási törvény szerkesztésére (1869-18-5. 1869. márc. 25.; a bizottság tervezetének benyújtására l. 1869-48-8. 1869. szept. 8.). A szövegben nem térthetünk ki a tervezet további sorsára, 1872-i parlamenti obstruálásának s 1874-i megszavazásának körülményeire — mindezt a tankönyvnek későbbi, az 1870-es évek történetét tárgyaló fejezete tartalmazza — csupán az 1874. évi törvény tartalmi ismertetésére kellett szorítkoznunk. — Az 1874: XXXIII. tc. érintett, ill. idézett paragrafusai a szöveg sorrendjében: 3, 4, 6, 10, 9, 28, 1, továbbá 17, 65, 75—76, 67, 98—99, 13. §. A szavazati joggal rendelkezők számának csökkenésére l. *Beér János*: Magyar alkotmányjog. Bpest, 1951. 394—396. l. A kormánypárti központi választmányok működésére l. pl. *Oláh*, i. m. 25. l. Az 1848-tól való »hátrálás«, a választási rendelkezéseknek a nemzetiségek ellen irányuló élére Polit Mihály szeb képviselőt idézzük (Képviselőházi Napló. 1874. júl. 2.). Az ún. választási geográfia »továbbfejlesztésére« vö. 1877: X. tc.; a kislétszámú nemzetiségi választókerületek kérdésére *Szekfü*, i. m. V. 484., 488. l.; *Mocsonyi Sándor* román képviselő felszólalása (Képviselőházi Napló 1872. febr. 24.) stb. Az 1872-i választásokkal kapcsolatos korrupcióra *Máriássy Béla*: A szabadelvűség múltja, jelene és jövője. Győr, 1896. 256—257. l. A választási erőszakra és korrupcióra l. még O. L. Min. tan. jkv. 1867-47-3. 1867. aug. 26., 1869-36-9. 1869. jún. 7., 1869-54-2. 1869. okt. 20. stb. — Az említett burzsoá-liberális jellegű törvények: 1867: XVII. tc., 1868: VI. tc., 1869: III. tc., 1871: LIII. tc., 1872: VIII. tc., 1874: VIII. tc., 1874: XXV. tc., stb. A főrendiház magatartására, szerepére a 67-es rendszerben l. pl. O. L. Min. tan. jkv. 1869-67-1. 1869. dec. 8., 1869-68-3. 1869. dec. 10. *Kossuth* a főrendiházról: Iratok VIII. 20., 333. l.; a »pseudo-alkotmányosságról«: Iratok VII. 397., VIII. 317.; v. ö. VII. 399., VIII. 217., 307. l. stb.

Az abszolutizmus kormányzati módszereinek továbbélését az »alkotmányos érában« igen szemléletesen tükrözik a minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Már 1867 tavaszán határozatot hoznak arról, hogy a minisztertanács jegyzőkönyvének német fordítását azonnal a király elé kell terjeszteni (O. L. Min. tan. jkv. 1867-2-IV/8. 1867. márc. 17.; vö. 1867-4-5. 1867. márc. 27.); hogy »az országgyűlési tárgyalások jelentékenyebb mozzanatait naponkint az ülések befejeztével úgy (kell) összeállítani, hogy ez már a délutáni órákban Ó Felsőge elé legyen terjeszthető« (1867-3-1. 1867. márc. 18.). Az előter-

jesztett minisztertanácsi jegyzőkönyveket a király tudomásul vevő záradékkal látja el, nem egyszer azonban észrevételeket támaszt. (L. pl. 1867-15. 1867. ápr. 17., 1868-44. 1868. okt. 15.) Emellett gyakoriak a király elnökletével tartott minisztertartások (l. pl. 1867-1. 1867. febr. 15., 1867-3. 1867. márc. 21., 1867-6. 1867. ápr. 1., 1867-7. 1867. ápr. 4., 1867-23. 1867. máj. 9., 1867-28. 1867. jún. 12., 1868-53. 1868. nov. 23., 1868-55. 1868. nov. 27., 1868-57. 1868. dec. 15., 1869-23. 1869. ápr. 10., 1869-32. 1869. máj. 11., 1869-53. 1869. okt. 20., 1869-71. 1869. dec. 17.) Ezekben Ferenc József nemcsak elnököl és a határozatot mondja ki, hanem — az esetek nagy részében — maga hozza szóba a tárgyalandó kérdéseket, gyakran olyanokat, amelyeket előző minisztertanácsi ülések már letárgyaltak. Módosításokat kíván és visz keresztül; sürgeti a legreakciósabb intézkedéseket (sajtó megrendszabályozása, rendőrség szervezése, munkásmozgalom elleni fellépés stb.). — S mindezt tetézi a királyi előzetes jóváhagyás (»elősentesítés«), amelyről ugyancsak még 1867 márciusában történik intézkedés. (O. L. Min. tan. jkv. 1867-4-2. 1867. márc. 27. 2. pont; vö. *Wertheimer*, i. m. I. 339—340. l.; *Lederer*, i. m. I. 381. l.) Ez a továbbiakban hivatalos aktaszerszűggyel folyik; csak akkor kerülhet sor parlamenti tárgyalásra, ha az előterjesztett szöveg visszaérkezik a kabinetirodától a következő záradékkal: »... megengedem, hogy az erre vonatkozó törvényjavaslat a magyar országgyűlés elé terjesztessék.« (L. pl. az 1868-51. 1868. nov. 15. jegyzőkönyv mellékletét.) S ha az illetékes miniszter véletlenül elmulasztja az előzetes felterjesztést, nyomban szigorú »fejmosást« kap. (L. pl. 1868-47-2. 1868. nov. 6.)

Az állam és egyház viszonyát illetően teljesen tarthatatlanok az ellenforradalmi korszak történetírásának olyan állításai, amelyek a katolikus egyház nehéz, szorongatott helyzetéről szólnak a dualizmus korában, az erősen »liberális és nem egyszer szabadkőműves szellemű minisztérium«-mal szemben. (vö. pl. *Szekfü*, i. m. V. 521—524. l.); olyan panaszai, hogy »a katolikus egyháznak nincs iskolai fennhatósága, nem szabad önkormányzattal bírnia, miként bírtak a protestánsok« (uo. 504. l.) stb. A tények ebben a vonatkozásban is rávilágítanak a súlyos feudális maradványokra a burzsoá Magyarországon, a liberalizmus »felemáságára«, korlátozottságára. A 67-es kormányzat rendkívüli »mérséklettel« lépett fel a katolikus egyház irányában, amely nemcsak hatalmas földbirtokait tartotta meg, hanem államvallás maradt és továbbra is számos olyan közfunkciót teljesített, amelyet a burzsoá államok maguk gyakorolnak.

Simor János kineveztetésére, fellépésére a felelős kormány ellen, Deák és Eötvös magatartására ebben a kérdésben l. *Halász*, i. m. 315—317. l. (Vö. *Szekfü*, i. m. V. 522. l.) A katolikus autonómia kérdésére 1848-ban l. *Andics Erzsébet*: Az egyházi reakció 1848—49-ben. Bpest, 1949. 17. kk. l.; 1867-ben és a követő években l. *Könyi*, i. m. VI. 222—251., 259. l.; *Ferenczi*, i. m. III. 374—375. l.; s főleg *Halász*, i. m. 318—325. l. — A klórus kampányáról a népiszkolai törvényjavaslat ellen l. Esztergomi Primási Levéltár Arch. Eccl. Circularium Simor (Lőrincz Zsuzsa anyaggyűjtéséből), *Halász*, i. m. 325—327. l.; vö. *Révai József*: Élni tudunk a szabadsággal. Bpest, 1949. 312. l. A népiszkolai törvény parlamenti vitájára l. Képvisezőházi Napló 1868. jún. 23, szept. 28, nov. 10, 19, 21, 23.; vö. *Linder György—Zeller Árpád*: A magyar egyházpolitika 1847-94. Bpest, 1894. A törvény érintett paragrafusai a szöveg sorrendjében: 113, 81, 55, 58, 14, 11, 23, 117, 25, 80.; az 1848-as törvényjavaslattal való összehasonlításához l. *Andics*, i. m. 37. kk. l. A törvény végrehajtására vonatkozó megyei adatokra l. O. L. VKM. 1873-2 (Lőrincz Zsuzsa anyaggyűjtéséből), az összefoglaló adatokra l. *Felkai László*: Hogyan valószínűsítették meg Eötvös népoktatási törvényét. Köznevelés, 1951. dec. 1, 15., *Sötér*, i. m. 389. kk. l. Eötvös kifakadását idézi *Sötér*, i. m. 379. l. A közoktatás és kultúra iránti szűkkeblűsége l. még O. L. Min. tan. jkv. 1867-17-3. 1867. ápr. 25., 1867-42-7. 1867. júl. 17., 1868-16. 1868. ápr. 11., 1868-43-5. 1868. okt. 14. stb. A »csalhatatlansági« dogma és a római zsinat kérdéséhez l. O. L. Min. tan. jkv. 1869-31-1. 1869. máj. 4.; *Könyi*, i. m. VI. 383—388. l.; *Halász*, i. m. 328—331. l. A placetum gyakorlására s ennek fejleményeire l. *Könyi*, i. m. VI. 386—403. l.; *Halász*, i. m. 332—334. l. Vö. Képvisezőházi Napló 1871. ápr. 22., jún. 3., szept. 26., 1873. jan. 16., jún. 24. Az ügy »záróakkordjára«, Deák beszédére l. Képvisezőházi Napló 1873. jún. 28., 30.; vö. *Könyi*, i. m. VI. 403—416. l.; *Ferenczi*, i. m. III. 388—391. l.; *Halász*, i. m. 335—336. l.; *Gratz*, i. m. I. 130. l. — *Kossuth* a népoktatási törvényről, az állam és egyház viszonyáról: Iratok VIII. 155—156., 161—162., 164., 340. l.

A rendőrségre l. O. L. Min. tan. jkv. 1867-14-2. 1867. márc. 9., 1867-12-5. 1867. ápr. 3. (a belügyminisztérium rendőri osztályának megszervezéséről), 1867-63-3. 1867. nov. 12., 1869-18-2. 1869. márc. 25., 1869-46. 1869. szept. 5., 1869-67-2. 1869. dec. 8., 1869-71-3. 1869. dec. 17. (utóbbiak mind a fővárosi rendőrségről). A Marx-idézetre l. pl. A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. Bpest, 1951. I. 128—129. l.

PACH ZSIGMOND PÁL